

УДК 159.9

№ держреєстрації: 0116U004813

Інв. №

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

01033 Київ, вул. Паньківська, 2; тел. (044) 2883320

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник директора з науково-дослідної роботи
Інституту психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, дійсний член НАПН України,
д.психол.н., проф.

Чепелева Н.В.

"__" _____ 2018 р.

Заключний науковий звіт

про виконання наукового дослідження за темою:

**«ПЕРЦЕПТИВНО-МИСЛЕННЄВІ СТРАТЕГІЇ ТВОРЧОГО
КОНСТРУЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У НАВЧАЛЬНІЙ ТА
ТРУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ»**

Керівник наукового дослідження
зав. лабораторії
психології творчості,
доктор психологічних
наук, професор,
дійсний член НАПН України

Моляко В.О.

Київ – 2018

Результати цієї роботи розглянуто вченою радою Інституту психології імені
Г.С. Костюка НАПН України, протокол № 11 від 27 грудня 2018 р.

РЕФЕРАТ

Звіт про наукове дослідження: 43 с.

Об'єкт дослідження – процес розв'язування творчої задачі на різних етапах вікового розвитку.

Предмет дослідження – стратегіальна організація і функціонування перцептивно-мисленнєвих процесів при конструюванні інформаційних систем у навчальній і трудовій діяльності на різних етапах онтогенезу.

Мета дослідження – дослідити генезу світосприймання в умовах інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді.

Методи дослідження – аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних, констатуючий та формуючий експерименти, аналіз ситуацій, контент-аналіз авторських текстів, моделюючий експеримент, який охоплює активні методи впливу на розвиток досліджуваного психічного феномену, бесіди, тести, анкетування, а також спеціально розроблену діагностико-тренінгову систему КАРУС, якісний аналіз і статистичну обробку результатів дослідження.

Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми світосприймання в умовах інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді. Виявлено особливості функціонування стратегій конструювання образу світу як динамічної інформаційної системи, проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання інформаційних систем у пізнавально-конструктивній діяльності старших дошкільників, у конструюванні молодшими дошкільниками нових знань, у конструктивній діяльності молодших школярів, в науково-технічній та образотворчій діяльності старшокласників, у художній діяльності студентів. Розроблено корекційно-розвивальну програму творчого мислення на основі системи творчого тренінгу КАРУС з метою формування психологічної готовності до творчої праці.

Результати наукового дослідження упроваджені у роботу Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України; Медичної гімназії №33 м. Києва; Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка; Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка; Державної художньої середньої школи імені Т. Шевченка; Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка; ТОВ «МЦФЕР-Україна», м. Києва.

ГЕНЕЗА СВІТОСПРИЙМАННЯ, ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР, ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ, НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ПЕРЦЕПТИВНО-МИСЛЕННЄВІ СТРАТЕГІЇ, ТВОРЧЕ КОНСТРУЮВАННЯ, ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.

Умови одержання звіту: За договором, 03150. Київ – 150, вул. Антоновича 180 УкрІНТЕІ.

ЗМІСТ

I. ВСТУП	5
II. ОСНОВНА ЧАСТИНА	11
1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЙ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ СВІТУ ЯК ДИНАМІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ.....	11
2. ПРОЯВИ ПЕРЦЕПТИВНО-МИСЛЕННЄВИХ СТРАТЕГІЙ У РІЗНИХ СФЕРАХ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	21
2.1. Перцептивно-мисленнєві стратегії конструювання молодшими дошкільниками нових знань.....	21
2.2. Психологічні особливості проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій у пізнавально-конструктивній діяльності старших дошкільників	23
2.3. Психологічне дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання в графічній діяльності молодших школярів	27
2.4. Дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання інформаційних систем в науково-технічній діяльності старшокласників	29
2.5. Психологічне дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання студентами художніх інформаційних систем.....	32
2.6. Дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання інформаційних систем в соціально-комунікативній діяльності юнаків	35
2.7. Психологічне дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій в образотворчій діяльності старшокласників	38
III. ВИСНОВКИ.....	41

СПИСОК АВТОРІВ:

Керівник наукового дослідження
зав. лабораторії
психології творчості,
дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук,
професор

В.О. Моляко
(вступ, висновки, розділ 1.)

Головний науковий
співробітник
доктор філософ. наук
професор

В.В. Москаленко
(розділ 2.6.)

Провідний науковий
співробітник
канд. психол. наук,
старший наук. співробітник

Т.М. Третяк
(розділ 2.4.)

Старший науковий
співробітник,
канд. психол. наук
старший наук. співробітник

Н.А. Ваганова
(розділ 2.2.)

Старший науковий
співробітник,
канд. психол. наук

Ю.А. Гулько
(розділ 2.1.)

Старший науковий
співробітник,
канд. психол. наук

Н.М. Латиш
(розділ 2.3.)

Старший науковий
співробітник,
канд. філософ. наук

О.М. Боровицька
(розділ 2.7.)

Молодший науковий
співробітник,
канд. психол. наук

М. В. Шепельова
(розділ 2.5.)

I. ВСТУП

Актуальність. Суспільні проблеми виходу України з кризи спонукають психологічну науку до розробки ефективних засобів стимулювання творчого мислення, формування психологічної готовності до творчої праці. У зв'язку з цим важливо вивчити та проаналізувати закономірності та генезис творчого сприймання в сучасних умовах інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді.

Перцептивно-мисленнєва діяльність, її творчий аспект досліджувались як вітчизняними (О. В. Запорожець, О. Л. Венгер, Д. Г. Елькін, Б. Ф. Ломов, А. В. Брушлінський, В. П. Зінченко, Я. О. Пономарьов), так і зарубіжними вченими (Дж. Гібсон, М. Мерло-Понті, У. Найссер, Дж. Брунер, В. Вундт).

Сучасний стан дослідження проблем творчого сприймання, організації перцептивних процесів в структурі творчої діяльності ставить завданням вивчення вікових та індивідуальних особливостей творчих стратегій у світосприйманні. Творчі перцептивно-мисленнєві стратегії визначають процеси творчого мислення та спрямовують конструювання інформаційних систем у творче русло. Становлення творчих стратегій починається з дошкільного віку та триває протягом усього життя. Їх стан та розвиненість впливають на готовність до творчої праці дітей та молоді в сучасних умовах інформаційної насиченості.

А отже, надзвичайно актуальним є здійснення досліджень даної проблематики для сучасної школи та реалізації її основного завдання – підготовки учнів до творчості у процесі навчальної й трудової діяльності. Адже, їх психологічна готовність до успішного розв'язування творчих задач в різних сферах діяльності залежить значною мірою від здатності до побудови адекватного образу актуальної інформації і зокрема адекватного образу світу, від належного рівня функціонування перцептивно-мисленнєвих процесів творчого конструювання інформаційних структур.

Якраз дослідження світосприймання в умовах інформаційної насиченості складає основу належного рівня функціонування перцептивно-мисленнєвих процесів творчої трансформації інформаційних побудов. Конструювання адекватного задуму розв'язування актуального завдання залежить насамперед від високого рівня структурованості й адекватності реалізації перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого сприймання задачної інформації.

За підсумками виконання наукового дослідження передбачається розробка концепції генезису світосприймання в умовах інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді та корекційно-розвивальної програми творчого мислення на основі системи КАРУС з метою формування психологічної готовності до творчої праці.

Відсутність теоретико-методологічного та емпіричного аналізу проблеми стратегіальної організації творчого конструювання інформаційної реальності орієнтує на дослідження закономірностей та особливостей творчого сприймання у генезисі.

Напрямок дослідження є логічним продовженням розвідок науковців, що присвячені творчому сприйманню та його становленню.

Перспективність даної роботи полягає у подальшому розвитку досліджень творчого мислення, творчого потенціалу, впровадження нових ефективних технологій, стимулювання творчого мислення на всіх вікових рівнях, розробці індивідуально орієнтованих програм формування готовності до творчої праці.

Вихідні позиції:

Сприймання виконує стратегічну функцію в процесі взаємодії людини із світом, оскільки є основою орієнтації в оточуючому середовищі. Сучасність ставить перед психологічною наукою завдання, які полягають в упорядкуванні та виокремленні ключових позицій, в тому числі й напрацьованих раніше, що обумовлює необхідність проведення низки теоретико-методологічних досліджень стратегіальної організації перцептивно-мисленневих процесів. Адже творчі перцептивні процеси складають одну з визначальних сфер будь-якого розумового, мисленнєвого процесу, оскільки образи та поняття, що при цьому формуються, визначають конкретну структуру розв'язання нової задачі, саму стратегію її розв'язання.

В психологічній науці здійснюються досить масштабні дослідження проблем сприймання. Хоча донині відсутня єдина психологічна теорія сприймання інформації й по-суті, лише започатковуються ґрунтовні дослідження психології творчого сприймання.

Починаючи з другої половини ХІХ ст., реалізуються наукові дослідження в області психології сприймання, його одиниць та особливостей організації, ролі перцептивного досвіду та особливостей його набуття, різних видів сприймань в структурі пізнання. Деякі розв'язки таких фундаментальних проблем запропоновані в наукових класичних теоріях та концепціях сприймання, серед яких слід виділити теорію інтеракціонізму (І. Мюллер, Г. Геринг, Г. Гельмгольц), інтроспекціонізму (Е. Титченер), положення про творчий синтез, що об'єднує процеси сприймання, пам'яті та уяви (В. Вунд), теорію функціоналізму (Г. Гельмгольц, О. Кюльпе), гештальт-теорію сприймання (М. Вертгеймер, К. Кофка, В. Келлер, К. Дункер та ін.), теорію фіксованої установки (Д.Н. Узнадзе, Р.Г. Натадзе, О.С. Прангішвілі та ін.), теорію перцептивної готовності (Дж. Брунер), моторну теорію сприймання (Д. Нотон, Л. Старк), когнітивістські моделі сприймань (Б.М. Величковський, Р. Солсо, П. Ліндсей, Д. Норман), екологічну теорію сприймання (Дж. Гібсон).

Більшість сучасних зарубіжних досліджень здійснюється в руслі когнітивної психології, інформаційної теорії, значна частина розробок при цьому присвячена вивченню процесу та структури зорових та слухових сприймань (Eysenck, Kean, 1995; Levitin, 2002; Palmer, 2002; Pylyshyn, 2003). Отримані результати цих досліджень є розрізненими і не вкладаються в певну цілісну концепцію.

Нині існує багато класифікаційних схем щодо теорій та концепцій сприймання. Однією з найбільш вдалих вважається спроба систематизації, здійснена Е. Гібсон, як за основу класифікації вона обрала певні уявлення щодо

механізмів перцептивного процесу, за підсумками чого виокремлено три групи: теорії, орієнтовані на «відповіді» (моторні, асоціативні, ті, що розглядають образ як сукупність ознак); стимульно-орієнтовані теорії (гештальт-теорія, психофізична теорія Дж Гібсона); когнітивно-орієнтовані теорії (Гельмгольца, Брунера).

Згідно теорії клітинних ансамблів та фазових послідовностей Д.О. Хебба фізіологічною одиницею процесу сприймання є клітинний ансамбль, що об'єднує сенсорні та сенсомоторні зв'язки кокових нейронів. Д.О. Хебб вважав, що суттєві якості сприймання не слід відносити до вроджених, вони розвиваються у навчанні.

На думку Уоррена та Вергера, будь-яке сприймання є відношенням між психофізичним стимулом та станом організму й має сенсорно-тонічну природу. Ця система, як правило, знаходиться в стані рівноваги, а при її порушенні намагається поновити її шляхом зміни одного з параметрів.

Дж. Брунер розглядав сприймання як процес категоризації: поступаючий сигнал співвідноситься з попередньо структурованою категорією. При цьому стратегія процесу розв'язування включає первинну стадію, стадію грубої категоризації, пошуків додаткових ознак, проміжної та заключної перевірки.

Ж. Піаже визначав сприймання як діяльність, організуючу й збагачуючу зв'язки в сенсорному полі. Дослідження сприймання як дії отримало своє продовження в подальших розробках, де сприймання розглядається як задача, розв'язання якої стимулюється певною потребою та метою (Рок, Логвиненко).

О.М. Леонт'єв звертав увагу на необхідність відмовитись від традиційної точки зору на проблему сприймання як сприймання лише об'єкта, підкреслюючи необхідність зрозуміти її в якості психології образу світу.

У. Найссер вважає, що фіксація й обробка інформації протікає за фазами передувальної та уважної обробки. При цьому перцептивні операції кодування-декодування, селекції, пошуку, інтеграції, категоризації подаються у вигляді окремих функціональних блоків, пов'язаних між собою послідовно у цілісну структуру.

Дж. Гібсон наголошує, що сприймання суттєвим чином визначається умовами перебування та способами життєдіяльності людини, оскільки в оточуючій оптичній структурі існують інваріанти усіх можливих деталей або об'єктів навколишнього світу, а сприймання – це активний процес, який втілюється в свободі спостереження як у часі, так і за ракурсом.

Е. Бехтель та А. Бехтель розробили бінарну теорію сприймання, яка базується на тому, що образ не є результатом простого відображення сприйнятого об'єкта, а є синтетичною конструкцією, що складається з про-образу і ко-образу, адже основна функція контекстуальних систем пов'язана із забезпеченням антиципації – передбачення виникнення об'єкта.

Аналіз сучасних теорій, концепцій, окремих експериментальних досліджень свідчить, що сучасна наука не має достатніх даних щодо особливостей протікання і організації перцептивно-мисленневих процесів в структурі творчої діяльності. Отже, необхідним є проведення теоретико-емпіричного дослідження стосовно проблематики творчих перцептивно-

мисленневих процесів в руслі єдиної стратегіальної-діяльнісної теорії, що дасть можливість: дослідити стратегії світосприймання за умов інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді; типологічну та індивідуальну динаміку реалізації перцептивно-мисленневих стратегій творчого конструювання інформаційних систем в процесі навчальної і трудової діяльності. Дослідження проблем психології творчості науковцями лабораторії проводиться протягом 28 років. Зокрема, розробка проблеми творчого сприймання інформації базується на основі системно-стратегіального підходу щодо організації і функціонування перцептивно-мисленневих процесів. Розробка проблеми ґрунтується на теорії творчої людини, концепціях: конструктивного мислення, творчого сприймання інформації (автор В.О. Моляко), реалізація яких дозволила виокремити вузлові етапи творчого сприймання інформації, визначити його головні регулятори, типологічні та індивідуальні особливості процесу сприймання нової інформації, його блокіратори та засоби стимуляції творчої діяльності на етапі сприймання нової інформації. Зокрема, встановлено, що творчі перцептивні процеси складають основу мисленневого процесу, оскільки образи та поняття, що при цьому формуються, визначають конкретну структуру розв'язання нової задачі, саму стратегію її розв'язання. Розроблено модель психологічної готовності особистості до творчого сприймання інформації. Виявлено особливості функціонування творчих стратегій і тактик творчого сприймання інформації за умов дефіциту та надлишку інформації.

Отже, в лабораторії наявний значний досвід вивчення творчих перцептивно-мисленневих процесів стосовно теоретико-методологічних напрацювань, а також діагностичних та розвиваючих методичних засобів їх дослідження і запропонована тема є логічним продовженням дослідження проблеми.

Об'єкт дослідження – процес розв'язування творчої задачі на різних етапах вікового розвитку.

Предмет дослідження – стратегіальна організація і функціонування перцептивно-мисленневих процесів при конструюванні інформаційних систем у навчальній і трудовій діяльності на різних етапах онтогенезу.

Основна ідея дослідження полягає в тому, що забезпечення високого рівня функціонування перцептивно-мисленневих процесів творчого конструювання інформаційних систем є домінуючою детермінантою формування психологічної готовності до творчої праці в різних сферах діяльності, а отже, головною передумовою наукової, технічної, економічної конкурентоздатності країни в світовому просторі. Цим зумовлюється необхідність подальшого поглибленого вивчення даної проблеми, зокрема, з метою розробки нових психолого-педагогічних засобів стимулювання творчої активності, готовності до розв'язання творчих задач за умов інформаційної насиченості.

Мета дослідження – дослідити генезу світосприймання в умовах інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді.

Основні завдання:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми стратегіальної організації перцептивно-мисленневих процесів при конструюванні інформаційних систем у навчальній і трудовій діяльності.
2. Дослідити стратегії світосприймання за умов інформаційної насиченості як чинника розвитку творчого мислення дітей та молоді стосовно різних сфер діяльності відповідно ієрархії рівнів психологічної безпеки творчої особистості.
3. Вивчення типологічної та індивідуальної динаміки реалізації перцептивно-мисленневих стратегій творчого конструювання інформаційних систем у процесі навчальної і трудової діяльності.
4. Розробити корекційно-розвивальну програму творчого мислення на основі системи КАРУС з метою формування психологічної готовності до творчої праці.
5. На основі теоретико-експериментальних досліджень підготувати рукопис монографії «Перцептивно-мисленневі стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності» (10,0 д.а.), рукопис методичних рекомендацій «Стимулювання творчого сприймання інформації» (4,0 д.а.).

Методи дослідження: теоретичні (історичний, порівняльний, системні методи аналізу та метод моделювання), емпіричні (методи опитування, інтерв'ю, тестування), методи статистичної обробки емпіричних даних.

Стан впровадження продукції:

Етап: перший та другий;

Рівень: всеукраїнський;

Об'єкти впровадження — 7 (3 вищі навчальні заклади, 2 заклади загальної середньої освіти, 2 організації).

Результати моніторингу впровадження продукції:

В якості *цільових груп* моніторингу впровадження результатів наукового дослідження виступили: науковці-психологи, практичні психологи, які працюють у галузі освіти, організаціях, керівники різних рівнів, викладачі, які здійснюють професійну підготовку фахівців, фахівці різних професій “людина-людина”.

Основними *методами* моніторингу стали: *огляд* наукових, навчальних, довідкових, періодичних фахових видань, електронних ресурсів, матеріалів міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів, документів і матеріалів, підготовлених із використанням результатів наукового дослідження публікацій у ЗМІ, мережі Інтернет тощо, *збирання та опрацювання* статистичних даних.

В якості основних *інструментів* моніторингу були застосовані такі засоби: 1) збирання інформації за допомогою цілеспрямованого пошуку та контекстних запитів в мережі Інтернет, каталогах бібліотек тощо, використання лічильників відвідувачів на Інтернет-ресурсах, фіксація кількості завантажень підготовленої за науковим дослідженням та розміщеної в Електронній бібліотеці НАПН України наукової та науково-виробничої продукції, реєстр документів, які підтверджують впровадження тощо; 2) аналіз та узагальнення інформації про стан упровадження результатів наукового дослідження.

Соціальний ефект впровадження результатів наукового дослідження:

Соціальний ефект впровадження результатів наукового дослідження полягає у підвищенні рівня стратегіальної організації перцептивно-мисленнєвих процесів дошкільників, школярів та студентів. Використання результатів наукового дослідження може здійснюватись впродовж ще тривалого часу у всіх галузях, пов'язаних із професійною діяльністю фахівців професій типу "людина-людина", що надасть можливість підвищити ефективність трудового та освітнього потенціалу нашої країни.

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність впровадження результатів дослідження:

Кількість об'єктів упровадження результатів наукового дослідження — 7

Навчальні заклади – 5

1. Медична гімназія № 33 Голосіївської районної у місті Києві державної адміністрації, м. Київ (довідка про впровадження № 291 від 6.12.2018 р.).

2. Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка про впровадження №296 від 21.11.2018)

3. Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка про впровадження №231 від 21.11.2018)

4. Державна художня середня школа імені Т. Шевченка (довідка про впровадження №139-18 від 26.10.2018)

5. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (довідка про впровадження №3590/01-60/24 від 22.10.2018)

Організації – 2

1. Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді МОН України, м. Київ (довідка про впровадження № 343 від 14.11.2018 р.)

2. ТОВ «МЦФЕР-Україна», м. Київ (договір № ПС-180082 від 6.06.2018 р.; договір № ПС-180009 від 10.01.2018 р.)

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА

1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЙ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ СВІТУ ЯК ДИНАМІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ.

Усвідомлюючи, що наші дослідження творчого сприймання це не більше, ніж мікроскопічний підхід, багато в чому початкові спроби проникнення в епіцентр психічної діяльності, яким ми вважаємо саме феномен свідомого сприймання об'єктивного світу в його різноманітті, доступних даному суб'єкту фрагментах, ми тим не менше вважаємо цілком можливим запропонувати до наукової уваги ряд положень, які в більш або менш чіткій формі можуть бути сформульовані на основі цілого тривалого циклу спеціальних розробок, в тому числі і, в першу чергу, в київському Інституті психології, де були закладені, як видається, багато в чому наріжні камені здійснення нового підходу до проблеми сприймання (Г. С. Костюк, М. Ю. Малков, Є. О. Мілерян та ін.).

Вивченню функціонування стратегій як регуляторів творчих процесів у різноманітних царинах і масштабах упродовж вже тривалого часу нами присвячено значну кількість спеціальних робіт: до того ж з цієї проблематики здійснювали і здійснюють дослідження декілька десятків психологів та представників інших спеціальностей як у нашій країні, так і за її межами. Тут ми представимо загальні відомості про функціонування стратегій, а також вже з інтерпретаціями та деякими уточненнями і конкретизаціями на нинішньому етапі досліджень. При цьому варто зазначити, що у трактуванні поняття «стратегія» існує чимало розбіжностей, навіть у межах одних і тих самих шкіл. Це, не зважаючи на все інше, свідчить про те, що даний термін ще буде підлягати уточненням у міру здійснення спеціальних досліджень. А тут ми нагадаємо як він трактується і використовується у наших розробках.

У свій час в ролі найбільш, на нашу думку, адекватного поняття, завдяки якому могли б описати процес творчої діяльності, була вибрана саме стратегія, яка у найкоротшому варіанті визначалася жорстким двовекторним взаємозв'язком: 1) як індивідуальна, особистісна схильність до вибору інформації, спрямованість (тенденція) на визначені дії в її переробці та 2) як система передуючих (ознайомлювально-оцінних-еталонних), проектуючих (плануючих, гіпотетичних) і виконавчо-апробуючих (перевірювальних) тактик і дій, спрямованих на побудову відповідної конкретної структури з конкретними функціями. Загалом ми дослідили стратегії в руслі пред'явлення суб'єкту нових задач, проблем, тобто передбачалося при розв'язуванні отримати задані параметри; проте це зовсім не виключало тих варіантів задач, що спонтанно виникали, або довільного їхнього вибору як інших варіантів власне творчої діяльності. Стратегія відповідно відображатиме соціальні диспозиції, професійні якості та ситуаційні вміння особистості як прояви під час аналізу проблеми, постановки задачі, пошуку проекту (формування задуму), перевірки проекту та прийняття рішення про його відповідність вихідним вимогам, приписам і т.п. Варто нагадати, потенційно стратегія – це генетично,

навчально-професійно та ситуаційно визначена готовність до здійснення пошукових дій і тих дій, що втілюються, а в «екстер'єрному» плані – це вже самі конкретні дії (креслення, картини, ноти, деталі механізмів, словесні конструкції і т.д.). У загальній структурі стратегії як максимального варіанту системи дій розглядаються тактики та інші її складові як такі, що належать і підпорядковуються їй. Якщо йдеться, наприклад, про конструкторсько-технічну діяльність, то це будуть: тактика як підсистема дій, операцій і графів, спрямована на конкретне рішення однієї з важливих підзадач розв'язуваної задачі, наприклад, на аналіз умови задачі, побудову попереднього проекту та ін.; дія – поєднання операцій і графів, спрямованих на побудову будь-якого відносно автономного вузла; операція – об'єднання графів і рухів, спрямованих на побудову деталі, що підпорядковується, однієї з деталей вузла і т. п.; граф (мікродія) – одиниця представлення деталі або її частини за допомогою виконання графічного або мисленнєвого руху (цей термін подекуди пересікається з теорією графів, а в ряді видів діяльності – технічне конструювання, винахідництво, раціоналізація та ін. пов'язаний з власне графікою як такою).

В процесах розв'язання різноманітних нових задач можна виокремити дещо спільне, зокрема, такі головні стадії, як вивчення умови, побудова плану рішення, реалізація плану і т. п. Ми визнали адекватнішими, зважаючи не на логічні зручності аналізу, а на реальність перебігу творчих процесів, не стадії, етапи, а найважливіші цикли у рішеннях.

Перший цикл пов'язаний з вивченням умови, її розумінням, включенням у систему існуючих знань. Ми це називаємо еталонуванням, що означає співвіднесення нової умови з відповідними еталонами знань (власне з образно-понятійною, смисловою сферами у межах ситуації конкретної задачі).

Наступним є цикл побудови проекту – попередньої моделі шуканої структури. Це цикл, що визначатиме рішення загалом, головний напрям пошуку. Саме у ньому формуються гіпотеза, задум майбутньої структури з відповідними характеристиками.

Й останнім, третім циклом є цикл апробації проекту, власне рішення; в конструюванні це буде цикл, який можна назвати експериментальним ескізуванням (начерки, розрахунки та ін., залежно від жанру).

Таким чином, ми представляємо творчий процес у формі трьох циклів: тонування, проектування, ескізування. Й відповідно, як про пункти, результати функціонування цих циклів рішення будемо мати: розуміння, проект (модель) структури, попереднє (або в окремих випадках – й остаточне) рішення. Дійсно, що ці цикли нічим не розділяються між собою, а навпаки – перебігають один в інший, переплітаються. Рішення загалом є своєрідним контрапунктом понять, образів, і тим складніше, по-своєму заплутане, чим складніша розв'язувана задача, і чим більший розумовий досвід суб'єкта, який вирішує цю задачу: його фантазія, уява, а також, супутні фактори (перешкоди або стимуляція різного роду).

Принципова відмінність такої інтерпретації творчого процесу з тих пір як ми стали наполягати вже достатньо давно (це дослідження наприкінці 70-х – на початку 80-х років) полягає в тому, що ми представляємо цей процес як складне контрпунктичне переплетення циклів розуміння, проектування та апробації

проекту (моделі). Тут немає і не може бути жорсткої послідовності дій, з точки зору формальної логіки: перебіг процесу розв'язання визначається особливостями домінуючих образів, понять, їхньою суб'єктивною значущістю (перевагою), кількістю і співвіднесенням (порівнянням) між собою й актуалізуючими еталонами попереднього досвіду. Увесь процес розв'язання, як можна сказати, регулюється стратегічно значущим образом-поняттям гіпотетично представленої майбутньої структури та її функцій. Ця регуляція розумового потоку розв'язання (а ми принципово наполягаємо на обов'язковому включенні в аналіз саме поняття потоку рішення), не зважаючи на все інше, може визначатися поняттям поточних рішень. Ієрархія таких рішень, залежно від ступеня складності творчої проблеми, також буде більш-менш складною, і не завжди підлягатиме усвідомленню, проте, очевидно, ми можемо говорити про такі вузлові точки, як розуміння умови задачі, затвердження проекту (моделі) і момент фіксації загальної адекватності даного проекту, шляхом його відповідної апробації. Вочевидь зрозуміло, що за непередбачуваних обставин, й не лише для зовнішнього «спостерігача», але й для самого суб'єкта, що безпосередньо бере участь у розв'язанні задачі, картини переплетення свідомого аналізу і тих самих даних, що «продукуються» свідомістю, причому, у кожному окремому випадку більш-менш масштабної творчості, може йтися про унікальність самого процесу, рішення, особливостей розумових (і не лише!) проявів.

Оскільки у межах нашого дослідження процес творчого сприймання нової інформації (нової задачі, проблеми, ситуації) розглядатимемо як самостійний автономний процес, а не лише як цикл у загальному процесі, нагадаймо, для початку, як ми характеризуватимемо цей процес загалом, та регулюючі його стратегії (і тактики).

Стратегія рішення включає зазначені три цикли, кожен з яких має свою структуру. Так, цикл розуміння умови нової задачі може бути представлений у вигляді цілого ряду мікроетапів. Це загальне ознайомлення з умовою задачі; вивчення окремих частин умови; співвіднесення різноманітних форм умови (наприклад, тексту і креслення, рисунка, усної інструкції тощо); розширення одного виду вихідної інформації іншим (наприклад, виконання додаткового до тексту рисунка, ескізу); перекодування умови задачі на «свою» мову, тобто переформулювання, вживання більш звичних понять, виразів, умовних зображень; новий загальний підхід до умови, новий синтез інформації; розробка окремих частин задачі; кінцева оцінка умови, виникнення відчуття впевненості (або невпевненості) у можливості розв'язання даної задачі (прийняття рішення про розуміння необхідних умов задачі).

Адекватне розуміння умови вирішуваної задачі, очевидно, необхідне для її подальшого правильного розв'язання. У цьому циклі наявна як оцінка задачі, так і своєрідна самооцінка суб'єктом своїх можливостей (знань, умінь). Інакше кажучи, розуміння – це перший прогноз успішності розв'язання загалом. Розвиваючись, розуміння трансформується у задум (гіпотезу, проект), у побудову моделі майбутньої конструкції будь-чого. Психологічну основу розуміння складає зіставлення нових структур з наявними у суб'єкта

структурами (еталонами) будь-яких інших утворень. Окремі індикатори нової умовної структури порівнюються з показниками, ознаками інших структур, конструкцій. Отже, розуміння представлено як більш-менш тривалий процес порівняння, що характеризуватиметься своїми особливостями та наявністю типових мікростадій розвитку.

У циклі формування задуму, проекту майбутньої конструкції можна виокремити дві головні мікростадії. Перша – виникнення образів-орієнтирів, що щільно переплітається з циклом розуміння. Друга мікростадія спрямована на розвиток образів-орієнтирів, формування ведучих образів, і закінчується прийняттям рішення про пошук у конкретному, визначеному напрямі.

На початку формування задуму за асоціацією виникають образи-поняття, з яких суб'єкт вибирає ті, які, на його думку, максимально відповідають вимогам самої умови. Згодом уточнюються, конкретизуються, видозмінюються образи-поняття, досягається все більше їхнє наближення до умови (вимог) і досягається перетворення їх у гіпотези – образи-ідеї.

Залежно від ступеня складності і новизни задачі, від знань і досвіду конкретного суб'єкта, творчий задум може формуватися у кожному окремому випадку більш-менш швидко, може бути більш-менш ємним, згідно з включеною інформацією до нього. В одному випадку – це розуміння – здогадка, коли в результаті вивчення умови з'являється уявлення про структурно-функціональні ознаки конструкції. Якщо ж задум формується переважно шляхом свідомого раціонального пошуку, то цей пошук може бути як завгодно короткотривалим, так і довготривалим. Інколи вже перша гіпотеза про використання будь-якого принципу виявляється вдалою. Буває, що формування задуму фактично збігається з розв'язком. Так само може різнитися і повнота задуму: одному суб'єкту достатньо мати лише поверхнєве уявлення про структуру для початку її мисленнєвого монтажу; іншому – необхідно скласти цілком певне, чітке уявлення про головні параметри гіпотетичної конструкції – про її загальну структуру, функціональні ознаки основних блоків і т.п.

Якщо формування задуму починається фактично з ознайомлення з умовою задачі, розуміння цієї умови, то його закінчення варто розглядати як момент появи у суб'єкта впевненості (саме суб'єктивної впевненості) в адекватності задуманої (запланованої) конструкції вимогам. Поява такої впевненості знаменує завершення формування задуму як самостійного циклу розв'язання. Зрозуміло, що ступінь суб'єктивної впевненості у кожному випадку буде різним. У подальшому, в міру розв'язання задачі, у задум можуть вноситися суттєві зміни, доповнення. Проте перехід до перевірки задуму, спроби його реалізації варто розглядати як якісно нову стадію, цикл, як перехід від гіпотетичного (певною мірою – теоретичного) формування стратегії розв'язання, до її практичного здійснення.

Наступний цикл – попередній розв'язок або перевірка задуму, гіпотези. На цьому етапі у суб'єкта вже є уявлення про визначену конструкцію, структуру, що відповідатимуть вимогам завдання. Таке уявлення, залежно від жанру діяльності, може мати форму зорового образу, закріпленого у вигляді рисунка, ескізу, схеми. Не зважаючи на наявність якоїсь визначеності в

уявленнях про шуканий продукт, цей цикл також може бути схарактеризований різноманітними творчими деформаціями (внесенням правок, змін). Якщо йтиметься, наприклад, про технічну конструкторську діяльність, то у цьому циклі особливу роль виконуватимуть саме ескізи, креслення, і його можна назвати циклом перевірювального ескізування. На цьому етапі виконується попереднє креслення, що дозволить хоча б співвіднести частини пристрою, матеріалізувати задум, а це вже багато в чому визначатиме ті вміння, які насамперед необхідні суб'єкту, що розв'язує задачу: графічно інтерпретувати мисленнєві уявлення, тобто здійснювати переклад з мови зорових образів на мову певним чином формалізованої графіки. Якщо для професійних конструкторів такі вміння є самі собою зрозумілими, то у школярів вони не так розвинені, тому цей цикл для них може представляти особливі труднощі.

Перед-проект (образ-ідея), що з'явився у суб'єкта, даватиме йому підстави вважати, що цей перед-проект становитиме й основу розв'язку, розробки конкретного пристрою. Що необхідно для підтвердження такого припущення? Насамперед, зіставлення параметрів проєктованого пристрою з параметрами, заданими самим вихідним завданням (умовою задачі). В даному випадку це можуть бути характеристики структур і функцій як складових частин (деталей, вузлів, блоків), так і пристрою (механізму, приладу, іншого виробу загалом).

Тепер, перед тим, хто розв'язує задачу, постає проблема перевірки свого припущення, встановлення його відповідності висунутим вимогам. Залежно від складності задачі та підготовки суб'єкта, що розв'язує задачу, така перевірка може здійснюватися по-різному. Це може бути короткотривалий мисленнєвий експеримент – зіставлення проєкту з вимогами, або мисленнєвий експеримент і графічні побудови, або переважно графічні побудови. Коли суб'єкту досить важко дається розв'язання задачі, йому до останнього моменту може бути не зрозумілим наскільки передбачувана ним модель відповідатиме вимогам завдання.

В процесі перевірки гіпотези психологічно найважливішим буде момент суб'єктивної впевненості в адекватності самої гіпотези. Цілком зрозуміло, що це залежатиме як і від знань суб'єкта, складності і ступеня точності (доступності) умови задачі, так і від ступеня складності пошукової структури з більш-менш складними функціями).

Тепер перейдемо до конкретнішого опису стратегій: як ми розумітимемо їхні функції та структуру в контексті наших досліджень. Стратегія – це, як доповнення до того, про що йшлося вище, свого роду генеральна програма дій, головний напрям пошуку та розробки, якому підпорядковуються усі решта дій. Як і у військовому мистецтві, стратегія акумулює підготовчі, плануючі та реалізуючі дії. Вивчення умови задачі – це, власне, і є підготовчі дії; формування проєкту – плануючі дії, і його втілення – реалізуючі.

Згідно з цими домінуючими спрямованостями, що організовуватимуть діяльність щодо розв'язування конкретної задачі, ми й судитимемо про ту чи іншу стратегію. Вивчаючи творчу конструкторську діяльність, ми виокремили п'ять головних стратегій: I – пошуку аналогів (стратегія аналогізування); II –

комбінаторних дій (стратегія комбінування); III – реконструктивних дій (стратегія реконструювання); IV- універсальна; V – спонтанних дій (спочатку була невдала назва – стратегія випадкових підстановок).

Стратегія пошуку аналогів пов'язана з використанням раніше відомої структури або її частин, окремої функції при створенні нової структури. Оскільки йдеться про творчу діяльність, варто мати на увазі, що знімається питання про повне копіювання якого-небудь відомого пристрою у новому завданні: заново створюване обов'язково повинно мати щось нове або ж використовуватися у нових умовах.

Стратегія пошуку аналогів має на увазі широкий діапазон змін, починаючи з другорядних, і закінчуючи досить суттєвими (одне – перенести у новий контекст якусь деталь, а зовсім інше – використати центральний блок якогось відомого пристрою у новій конструкції. Як ілюстрації-нагадування, запропонуємо тим, хто цікавиться, використання у конструкторській діяльності існуючих «винаходів природи», на чому, побудований біонічний принцип створення нових пристроїв (риба і підводний човен, пташка і вертоліт та ін.).

Стратегія комбінаторних дій має на увазі поєднувальне використання найрізноманітніших механізмів, структур та їхніх функцій для побудови нової конструкції. У повсякденному конструюванні ми маємо справу з цією стратегією на кожному кроці: комбінаторика пов'язана з різними перестановками, зменшенням та збільшенням розмірів, зміною місця розташування деталей у вже існуючій конструкції. Заміна, наприклад, однієї деталі у будь-якому приладі може спричинити значні зміни усіх його головних показників.

Стратегія реконструювання пов'язана з перебудовою, переконструюванням, так би мовити, антагоністичного характеру – це переконструювання або, скажімо так, конструювання навпаки: якщо, наприклад, у конструкції раніше виконувалася обертальна дія, то при реалізації реконструюючої стратегії можуть змінюватися напрямок обертання або навіть тип передачі руху (скажімо, використовується зворотно-поступальний рух, прямокутна деталь може замінюватися круглою і т.п.). У певному сенсі можна було б вважати, що реконструювання – це один з найпотужніших творчих підходів, оскільки він ґрунтується на пошукові дійсно нового, відмінного від того, що застосовувалося раніше, в принципі. Зрозуміло, діапазон творчості і тут буде різним – у пристрої може змінюватися всього одна деталь, а може модифікуватися і вся конструкція.

Як це і впливає з назви, універсальна стратегія пов'язана з відносно рівномірним використанням аналогізування, комбінування та деякою мірою, можливо, і реконструювання (загалом воно реалізується суттєво рідше, ніж аналогізування і комбінування). Мається на увазі такий варіант перебігу рішення, де важко виокремити перевагу будь-яких дій, або ж вони переплітаються у доволі складному вигляді.

До речі, необхідно мати на увазі, що практично досконало «чистих» стратегій не буває – ми визначаємо їх саме за помітною, суттєвою перевагою

одних дій над іншими (якщо переважаючими, або «системоутворювальними») будуть саме аналоги, то це й називатиметься стратегією пошуку аналогів).

Поняття «образ світу» на сьогодні досить поширене в науково-психологічному контексті. В якості одного із найбільш прийнятних ми можемо вибрати визначення цьому поняттю, яке представили О. Баксанський і Є. Кучер: «Образ світу – когнітивна структура, яка інтегрує всю систему когнітивних надбань суб'єкта (як у філогенезі відповідного виду, так і в онтогенезі), що включає як неусвідомлюваний компонент – способи сприймання та інтерпретації дійсності, так і усвідомлюваний – знання про навколишній світ у вузькому значенні слова».

Принципово не маючи нічого проти такого визначення, ми обираємо в своїх розробках наступну, орієнтовану на свого роду голографічну картину (а точніше систему уявлень) світу, яка складається із свого роду динамічно функціонуючих ячеек. Це якщо мова йде про повномасштабну особистісну картину світу. Що ж стосується різного роду конкретних ситуацій, то, звісно, в кожному окремому випадку можна говорити про свого роду «картини світу», які обираються в якості актуальної ілюстрації, чи фону для підключення до нього нової інформації, що продукується в процесі рішення (творчого пошуку).

Відповідно в нашому випадку, коли мова йде про спеціальне дослідження творчих перцептивних процесів в умовах інформаційних перевантажень, дефіциту, невпорядкованості інформаційних масивів і т.п., мова буде йти про різного роду образно-понятійні конструкції в діапазоні власне циклу еталонування, засвоєння вихідних даних задачі, її вимог та інструкцій. Конкретно мова в нас іде про формування образів-орієнтирів на основі актуалізації праобразної сфери і появи перших праобразів.

Нами вже робилися спроби більш чи менш обґрунтованого опису (зрозуміло, в гіпотетичному варіанті) праобразної сфери психіки. У спрощеному вигляді мова при цьому може йти про наявність в її структурах певних масивів, які включають генетичну «спадковість» (в тому числі ті ж павлівські вроджені рефлекси), весь досвід (знання в широкому значенні слова), набутий суб'єктом, починаючи з перших днів народження (до речі, і внутрішньоутробний досвід, як би це не звучало, має інколи досить суттєве значення, як це відомо медпрацівникам, в розвитку і мозку, і всього організму в цілому – тут існує багато літератури). Цей масив – праобразна сфера – у кожній окремій людині і в кожному окремому випадку, чи в режимі довготривалого однорідного хронічного функціонування, може розглядатися як свого роду багатолабіринтний «бункер», який можна віднести до всієї сфери підсвідомості і котрий, як свідчить наявність тих же сновидінь, судячи з усього, функціонує, як і весь організм, цілодобово. Іншими словами є підстави вважати, що там – «в глибинах» океану психіки – здійснюється відповідна робота з установа нових зв'язків, а отже і нових образів, їх сполучень і т.д.

Розвиваючи нашу концепцію функціонування творчого сприймання (а по суті – і мислення), ми вважаємо можливим включати в її зміст гіпотезу про стратегіальні, тактичні і оперативні «запуски/пуски» процесів впізнавання,

ознайомлення, розуміння, інтерпретації, які є визначаючими для циклу еталонування. Більш конкретно це ми розглядаємо на аналізі інтуїтивного мислення (ІМ), яке вивчалось, в тому числі, на діяльності професійних конструкторів. Були зроблені наступні висновки, які стосувались різних видів проявів інтуїції (в тому числі догадка, інсайт, осяяння, «ага-реакція», саторі).

Всі види інтуїтивного мислення характеризуються більшою чи меншою протяжністю в часі (мається на увазі реальний час розв'язання конкретних задач), хоча, скажімо, догадка може сприйматися розв'язуючим задачу суб'єктом як миттєве явище. Порівняно швидке і дуже швидке протікання деяких мисленнєвих (інтуїтивних) процесів дає підстави передбачати, що психіка наділена якостями прискореної реалізації цілого ряду процесів, які протікають на неусвідомлюваному рівні. Так, скажімо, вивчення діяльності винахідників, вчених, які здійснюють рішення певних проблем протягом дуже тривалого часу, дає можливість говорити про зв'язок між ІМ і складністю розв'язуваної задачі.

Зрозуміло, що інтуїтивне мислення має чітко виражені індивідуалізовані прояви: як по частоті проявів, так і по характеру самих інтуїтивних дій (наприклад, по повноті нової інформації, яка «відгадується», орієнтації на її цілісні або часткові складові і т.д.). Вдалося встановити, що у виникненні догадки в конструкторів особливу роль відіграють різноманітні види і форми підказок, які ми назвали психологічними каталізаторами. Ці каталізатори можна розділити на два види: зовнішні і внутрішні. До зовнішніх можна віднести креслення, макет, слово, дію (зображення руками і т.п.); до внутрішніх – образ, поняття, їх сполучення, «нечіткі смисли» та ін.).

Ясно, що продукти ІМ відіграють таку ж регулюючу роль в протіканні процесу розв'язування задачі, як і продукти усвідомленого розв'язання. Можна вважати, що на розумовій поведінці суб'єкта інтуїтивні процеси відображаються не тільки в момент догадок, усвідомлення матеріалу (не тільки в аспекті, скажімо, зупинки розв'язку – зовнішньої, коли суб'єкт «замислився»), але й в аспекті його свідомих дій, їх направленості, впевненості чи невпевненості в їх адекватності і т.д.

Особливу увагу нами було звернено на такий прояв, який ми назвали «реле-ефект», що характеризує, скажімо, ланцюг роздумів. Як видається в нинішньому вивченні функціонування творчого сприймання і побудові «чорнових», початкових, проміжних, гіпотетичних картин, образів реальності, світу, це поняття реле-ефекту має велике значення по своїй суті і можливостям більш адекватного аналізу стратегічних тенденцій, проявів конкретних тактик і дій, побудові образно-понятійної конструкції на різних мікроетапах зародження праобразів і прообразів, а також їх трансформації в образи-орієнтири та провідні образи (бакени, навігатори і т.п.). Не повинно викликати якихось заперечень твердження, що реле-ефект практично вплітається у всілякі процеси творчої, і не тільки творчої діяльності в найрізноманітніших масштабах залежно від масштабів створюваної конструкції.

Як показують наші дослідження і дослідження наших колег (В. В. Рибалка, Л. Г. Вержиковська, Н. А. Ваганова, Ю. А. Гулько, Т. М. Третяк,

Н. М. Латиш, Н. В. Медведева, Г. С. Полякова та ін.), на цих етапах мікроаналізу (власне вже цілеспрямованого сприймання, ознайомлення з пред'явленим по суті стимульним матеріалом) так чи інакше проявляють себе власне суб'єктивні орієнтири у тому матеріалі, що вивчається, і які базуються, як це неважко зрозуміти, на попередньому досвіді, апперцептивному масиві, наявності асоціативних даних для здійснення конкретного порівняння з новим матеріалом, новими інформаційними даними (поки що ми вели мову тільки про їх візуальний варіант).

З нашої точки зору, прояв феномена суб'єктивного орієнтира в процесі сприймання (і, зрозуміло, всього подальшого процесу розв'язування задачі, проблеми) має принципово важливе значення як з точки зору наукового аналізу творчих (і всіляких нетворчих!) процесів, так і у власне практичному аспекті, в успішності розв'язку задач різного масштабу і жанру, оскільки все це базується на фундаменті будь-якої пізнавальної діяльності – на процесах порівняння, співставлення, хоча, як це не дивно, саме порівнянню в багатьох психологічних дослідженнях приділяється непропорційно мало уваги (частіше мова йде про аналіз, синтез, узагальнення і т.д., хоча всі вони також, в свою чергу, базуються саме на порівнянні).

Прояви суб'єктивної орієнтації в новому матеріалі неважко пов'язати, в тому числі, і з проявами феномену суб'єктивних переваг, вивченню якого в психології приділено немало уваги, в тому числі і в ряді наших робіт. А це вже, як не важко зрозуміти буде, так би мовити, прямим виходом власне на особистість розв'язуючого задачу суб'єкта, оскільки в поняття суб'єктивних переваг ми без якихось натяжок маємо повне право включати майже чи не всі тенденції у виборі чого-небудь із наявного «інформаційного преїскуранту», вірніше – наявності чого-небудь предметного, об'єктивного. Як ми вважаємо, функціонування суб'єктивних орієнтирів відіграють власне системоутворюючу функцію у формуванні будь-якої системи, в тому числі системи образу, поняття чи образу-поняття (про що свідчать, зокрема, і вже досить давні дослідження конструкторського задуму. Образи–орієнтири являються свого роду акумуляторами тієї інформації, яка поступає, відповідним чином – фільтрується, закріплюється, «нанизується» на «образ – орієнтир».

Отже, при описі процесів стратегіального мислення ми у якості вихідних передумов початку вирішення виокремлюємо три основні складові, які щоразу виявляються в переплетенні стратегії, яка не піддається аналітичній реєстрації, як свого роду інстинктивного і диспозиційного загального імпульсу – реакції на нове (умова завдання); плюс інтуїтивний – ближній і далекий – прогноз можливостей асиміляції цього нового (принципової успішності чи неуспішності рішення даної задачі, проблеми); плюс підключення (включення) системи дій, прийомів, умінь доведення в конкретних умовах. Всі ці складові можуть мати запізнювальний, синхронний або випереджальний характер.

Власне процес вирішення в конфігурації циклів оцінювання, задуму, досягнення проекту одночасно з імпульсивно-інтуїтивними складовими – це в тій чи іншій мірі раціональне, логічне просування до рішення, знаходження шуканої відповіді (продукту, об'єкта, системи, структури з певними функціями).

Ми «зовні» реєструємо стратегію як магістральну траєкторію діяльності по знаходженню шуканого (свого роду вектор «головного, вирішального удару», якщо вдатися до «мілітаризації» поняття). Іншими словами стратегія вибудовує у своєрідному хаосі образів і понять траєкторію відтворення відповіді – розумового пошуку рішення у вигляді тієї або іншої конструкції. Орієнтуючись на раніше введenu нами в аналітичний ресурс загальну схему трансформації образів, які виникають при конструюванні, можна спробувати перенести її на цикл творчого сприйняття як самостійну задачу:

- задача (проблема, об'єкт сприймання), якщо вона в своїй представленій умові містить частини системи знань, якими володіє сприймаючий суб'єкт і які асоціативно актуалізуються, можна говорити про, нехай і досить смутне, детермінування праобразу, таке собі його проникнення в сферу свідомості в тих чи інших контурах різної визначеності і чіткості;

- праобраз, як свого роду образно-понятійний «ліхтарик», висвітлює найближчі асоціативно ще більш близькі поля, сприяє вилученню з них найбільш адекватного вже досить конкретного (на думку сприймаючого суб'єкта) праобразу поки ще гіпотетичного упізнання, впізнавання, декодування нового об'єкта;

- праобраз мабуть може, якщо він не є єдиним варіантом реагування на новий інформативний комплекс, стимулювати появу інших в якійсь мірі конкуруючих праобразів, що передбачає вибір одного з них, як найбільш підходящого, і тоді цей праобраз може стати образом, орієнтиром, тобто до певного моменту головним претендентом на встановлення сутності нової інформації, якщо він таким і залишається, або ж на його місце обирається з числа інших праобразів який-небудь інший, то якийсь з них набуває ролі провідного образу, практично вже єдиного, який трансформується в образ-проект (задум, гіпотезу);

- образ-проект відповідно трансформується вже в образ-рішення (структуру-рішення, визначену конструкцію), який і можна розглядати як остаточний продукт відтворення в процесі творчого сприймання задачі, ситуації, об'єктів і т.д.

Само собою, що траєкторія пошуку кінцевого образу проходить через точки біфуркації, коли багаторазово можуть прийматися певні рішення, здійснюватися зіставлення, робитися вибір і т.п. у потоці рішення (сприймання), який регулюється, спрямовується, організовується саме стратегіальним вектором – «оцінювачем» всіх такого роду мікроситуацій вибору, оцінювання та ін. Крім того, тут незайве буде нагадати, що ця схема протікання творчого процесу є саме схемою, а не алгоритмом, і навіть не претендує на обов'язкову послідовність відповідних мікроетапів, оскільки мова йде саме про творчі процеси, що з урахуванням в кожному окремому випадку також і особистісних характеристик суб'єкта творчості сприяє більш-менш унікальному прояву всіх особливостей творчого рішення, творчого сприймання.

2. ПРОЯВИ ПЕРЦЕПТИВНО-МИСЛЕННЄВИХ СТРАТЕГІЙ У РІЗНИХ СФЕРАХ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Перцептивно-мисленнєві стратегії конструювання молодшими дошкільниками нових знань.

Системи знань дитини можна розглядати як сукупності образних уявлень, понять, суджень, умовиводів дитини. Ці системи гнучкі і легко піддаються всіляким трансформаціям. У процесі набуття дитиною знань проявляється індивідуальна своєрідність її розуму в цілому, а також можна спостерігати своєрідні прояви окремих пізнавальних процесів. Між знаннями і особливостями розумової діяльності складний діалектичний зв'язок. Знання дитини визначають пізнавальний процес, розвиваються, конструюються і переконструюються в ньому.

Перцептивно-розумова стратегія є психологічним утворенням, що виникає на етапі прийняття дитиною нової задачі. Регулюючий механізм перцептивно-мисленнєвої стратегії проявляється в тому, що вона задає мисленню певну спрямованість і по мірі «розгортання» процесу розв'язування регулює якісне домінування перцептивних або розумових функцій. Переважання однієї з цих функцій активізує іншу і тим самим неначе «гасить» себе. Так можна пояснити більшу або меншу виразність перцептивних й розумових процесів у єдиному розумовому напрямі.

Виділено вузлові регуляційні механізми перцептивно-мисленнєвої стратегії, які функціонують одночасно, забезпечують створення цілісного смислового конструкту і так само є маркерами функціонування стратегії конструювання.

1. Прийняття дитиною нового завдання як згоду співпрацювати, виконувати поставлене завдання. Молодші дошкільники виконуватимуть тільки ті завдання, які ситуативно цікаві їм, тому прийняття дитиною поставленого завдання свідчить не тільки про її зацікавленість тим, що запропонував дорослий, але і про початок її розумової діяльності. У молодшому дошкільному віці прийняття завдання обумовлюється суб'єктивною орієнтацією на знайомі частини завдання і зокрема на той досвід дій з тим, що виділено з загального фону, який був у дитини раніше. В такому випадку перцептивна функція домінує, а сприйняте активізує мнемічні процеси, що обумовлює привнесення в умову задачі своїх знань. Сприймання задачі протікає як перетворення її умови за відомим зразком. Цей зразок виступає як домінуючий образ, що й обумовлює розв'язок.

2. Наявність і особливості висунутого дитиною задуму. Про задум розв'язку можна говорити, коли дитина об'єднала в одному смислового конструкту фігури і фон, що сприймається. Задум реалізується і трансформується в процесі предметної діяльності дитини з запропонованими предметами. До початку предметних дій із заданими іграшками та візуальними стимулами, задум (ідея) у молодших дошкільників виникає досить рідко.

3. Особливості трансформації задуму. У дітей 4 року життя задум конструюється по частинах в процесі предметно-практичних дій, а поєднуються смисловими зв'язками різні частини конструкції в процесі ігрових дій за рахунок створення уявних ситуацій. У молодших дошкільників задум

розпливчастий, узагальнений, легко піддається змінам. Через таку дифузність задум швидко видозмінюється під впливом нових візуальних стимулів, предметних дій, а також актуалізації минулого досвіду. При реалізації перцептивно-розумових стратегій молодші дошкільники частіше демонструють розумову спрямованість на аналогізування, коли переносять в свою діяльність відомі їм зразки, а також дошкільники комбінують їх між собою. Образні і наочні предметні складові легко комбінуються дитиною в одній конструкції.

4. Наявність ігрових і експериментальних дій, які обумовлюють складність створеної дитиною конструкції. Ігрові та предметні експериментальні дії дитини з запропонованими матеріалами обумовлюють перехід конструювання на більш складний рівень, як говорилося вище, зумовлюють виникнення смислових зв'язків між стимульним матеріалом і забезпечують трансформацію задуму і реалізацію розв'язку задачі.

Визначено, що знання, отримані у попередньому виді діяльності, входять у наступну діяльність, знаходять свій розвиток і збагачуються у ній, і відповідно, завдяки їм предметно-практична діяльність стає більш складною.

Встановлено, що стихійне та планомірне конструювання дитиною знань відбувається завдяки експериментуванню. Дитяче експериментування може бути оцінено за такими показниками: 1) **вибір** предметів, з якими дитина експериментує, 2) характер **ускладнення** діяльності, 3) загальна **розумова спрямованість**. Вибір оцінюється за кількістю залучених в діяльність предметів. Характер ускладнення визначається по тому: якими новими оригінальними смисловими зв'язками дитина об'єднує предмети, з якими діє; чи створюється нова інформація завдяки перетіканню одного виду діяльності в інший в рамках розв'язку однієї задачі, яку дитина собі ставить; чи відбувається розуміння нової інформації завдяки перетіканню одного виду предметної діяльності в інший; чи відбувається повернення до того виду діяльності, яким дитина починала свою діяльність, і чи включаються в нього результати попереднього розуміння.

Проведене нами дослідження дозволяє говорити про те, що перцептивно-мисленева стратегія конструювання нових знань визначає: індивідуальну вибірку спрямованість сприймань дитини, а саме те, що у потоці інформації, яка поступає, дитина виділить і обере в першу чергу; особливості предметно-практичних та розумових експериментальних дій, спрямованих на дослідження нового об'єкта, який дитина сприймає; взаємодію знань дитини і тої інформації, яку вона отримує завдяки експериментуванню, і також те, як завдяки цій взаємодії перетворюється система знань дитини.

Регулюючий механізм перцептивно-розумової стратегії при сприйнятті дитиною малюнка проявляється в таких ключових етапах: загальне сприйняття малюнка і домислювання як етап первинного дифузного розуміння; виділення конкретних окремих образів малюнка і експериментування з цими образами, яке проявляється у створенні та руйнуванні смислових зв'язків між ними; завдяки роз'єднанню (руйнуванню) смислів між деякими фрагментами малюнку, ці фрагменти об'єднуються з іншими фрагментами у нові смислові конструкції – розвивається нове розуміння і знання, також виділяються нові

незрозумілі фрагменти і з'являються нові гіпотези у вигляді можливих знань про те, чим це може бути; перехід нечітких знань до більш ясних завдяки орієнтирам-аналогам, заданим дорослим, орієнтуючись на які дитина створює чіткіші знання; конструювання усних текстів описів малюнка, як втілення і подальший розвиток знань у мовленні.

Встановлено, що процес наслідування у дітей має свій внутрішній психічний регулятор, у діяльності наслідування створюються суб'єктивно нові і суб'єктивно значущі продукти у вигляді знань і умінь. Нові знання дітей утворюються завдяки провідній ролі активних практичних і мисленнєвих дій наслідування, які протікають як експериментувальні дії, спрямовані на розуміння. Процес наслідування має певні етапи: 1) вибіркове сприймання дитиною зразка наслідування, 2) «розуміючі» експериментальні проби перенесення зразка у власну діяльність 3) трансформації зразка, що відбуваються при перенесенні, завдяки чому здійснюється поглиблення розуміння дитиною як зразка діяльності, так і своїх можливостей. У наслідуванні створюються суб'єктивно нові і суб'єктивно значущі продукти у вигляді знань і умінь. Наслідувальна діяльність має ціннісне значення для дошкільника, вона дозволяє йому відчувати свої бажання і можливості, відчувати себе автором своїх дій наслідування. Також наслідування важлива складова соціалізації дитини дошкільного віку. Перераховане дозволяє говорити про *дію експериментального наслідування як про одиницю творчого розвитку дитини*, в якій намічаються й розвиваються всі основні складові творчої стратегії аналогізування. По суті, перенесення дошкільником вподобаного зразка діяльності в свою власну діяльність є прастратегією аналогізування.

Існує ще ряд локальних чинників, що обумовлюють смислові та операційні трансформації (за Д. Б. Ельконіним) предметно-практичних дій дітей завдяки яким утворюються нові знання. Ними є: *суб'єктивні уподобання дитини, суб'єктивні орієнтири, суб'єктивні реакції на ускладнені умови внутрішнього і зовнішнього походження*.

Ми спостерігали прояви трьох видів орієнтирів, слідування яким забезпечує успіх у створенні виробу. 1. За об'єктивними орієнтирами, що задані педагогом і завдяки яким досягається успіх у ліпленні певного виробу. 2. За стихійними орієнтирами, які малюк самостійно знайшов без сторонньої допомоги, які склалися в нього в результаті експериментальних дій з пластиліном. 3. За суб'єктивними орієнтирами, що основані на постійному аналізі ситуації, яка постійно змінюється. Орієнтири можуть створюватись: шляхом випадкових проб (дитина не передбачає результати); шляхом постійних експериментальних примірювань (прикладає деталь – дивиться підходить чи ні); або ж дитина створює нові орієнтири без практичних проб.

2.2. Психологічні особливості проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій у пізнавально-конструктивній діяльності старших дошкільників

Актуальність дослідження розвитку пізнавальних процесів у сучасних дошкільників обумовлена змінами соціального контексту, а саме

особливостями когнітивного, емоційного, особистісного розвитку дітей в умовах існуючого інформаційно-насиченого середовища та деструктивними впливами на дитячу свідомість різноманітних факторів соціально-психологічного простору.

З точки зору способу здійснення перцептивно-конструктивна діяльність дітей являє собою процес розв'язання перцептивної задачі, рішення якої відбувається шляхом переконструювання об'єкта і породження адекватного образу сприймання. Основними особливостями розвитку дітей старшого дошкільного віку є інтенсивний розвиток мислення, суттєва зміна їх мотиваційної сфери і орієнтація на соціальні відносини в світі дорослих. Так, у старшому дошкільному віці дитина вже набуває здатності діяти в плані простих уявлень: її мислення перестає бути наочно-дієвим, воно «відривається» від сприймаємої ситуації і здатна «діяти» в плані образів. У центрі нової структури психічної діяльності дитини виступає пам'ять, яка є центральною психічної функцією і визначає інші процеси. Уява, одне з найважливіших новоутворень дошкільного віку, також має багато спільного з пам'яттю: в обох випадках дитина діє в плані образів і уявлень. Образи, що виникають в уяві дитини, ситуації, дії вона реалізує у своїх іграх. Наявність відтворюючої та поява творчої уяви у старшому дошкільному віці сприяє тому, що побудови образів набувають творчого, активного характеру: дошкільник не просто копіює, відтворює життєві ситуації в ігровій, художній, тих або інших видах діяльності, а вносить багато змін, своїх елементів, вільно комбінуючи враження життя із змістом вигаданих історій, казок, розповідей тощо. Уява дітей 5-6 років стає активною, творчою і набуває вже цілеспрямованого характеру: дитина створює образ або уявну ситуацію залежно від завдань, які вона ставить перед собою у ігровій діяльності або, які перед нею ставить дорослий.

Можна вважати, що творча уява старших дошкільників є складною переробкою отриманих уявлень, доповнення одних образів елементами інших і виступає початковою ступіню в розвитку справжньої творчої уяви. У своїх витоках уява пов'язана із зародженням знакової функції свідомості, а саме, у дітей старшого дошкільного віку спостерігаються дві найважливіші функції та лінії розвитку уяви. Перша пов'язана з освоєнням знаково-символічної діяльності і визначається роллю механізмів уяви в оволодінні дитиною довільними увагою, пам'яттю, мисленням. Основними механізмами дитячої уяви є: варіювання – прагнення змінити наявне в досвіді; моделювання – як загальний механізм ігрової дії і спосіб відтворення подій на новому матеріалі; схематизація – скорочення і розчленування реальності з подальшим перенесенням дії і функцій предмета на інші об'єкти; і деталізація – механізм, який підсилює яскравість образів уяви і забезпечує доробку образів у відповідності з умовами дії. Удосконалення цих механізмів уяви та їх взаємозв'язок створюють передумови для формування знаково-символічної функції свідомості дитини та розвитку її інтелекту. Друга ж функція уяви пов'язана з орієнтовно-дослідницької пізнавальною діяльністю дитини, що дозволяє їй зрозуміти сенс людської діяльності та своїх власних дій для себе і для інших, можливість в уяві «програвати» різні варіанти дій та їх наслідків. Ця

лінія розвитку уяви безпосередньо пов'язана з формування у дитини певного усвідомленого емоційного ставлення до навколишнього.

Наш підхід ґрунтувався на положеннях про включення у психічні процеси сприймання нової інформації творчого аналізу і інтерпретації та актуалізації оперативної уяви, яка пов'язана з наявними образами, що накопичились у досвіді дитини; тобто йдеться про синергію відносно автономних процесів сприймання, проявів пам'яті (установки) та уяви, що актуалізуються в залежності від міри новизни нового об'єкту. Відомо, що синергія – це співпраця, сприяння, співучасть, яка підсумовує ефект взаємодії двох або більше факторів, що характеризується тим, що їх дія істотно перевершує ефект кожного окремого компонента у вигляді їх простої суми.

Порівнюючи образи сприймання і образи уяви, відзначимо, що образи уяви є чимось на зразок «слідів» минулих образів сприймання і відрізняються від них нестабільністю, фрагментарністю, спонтанністю виникнення, але, незважаючи на безліч відмінностей, вони змістовно і феноменологічно споріднені образам сприймання. Образи уяви як би «вбудовуються» в поточне сприймання і таким чином, сприймання дітьми реальності – це не тільки виникаючі перцептивні образи, скільки якісь синтетичні образи, що включають поряд з першими, образи уявлень і спогадів (пам'яті).

Саме послідовність образів сприймання і уявлення сприйманого об'єкта створює у дитини в кінцевому рахунку синтетичний образ сприймання, в якому можна виділити власне перцептивний образ та підсумковий образ сприймання. Перший – результат вродженої здатності формувати при сприйманні зовнішнього об'єкта психічне явище, щось на зразок миттєво виникаючої у психіці картини, а другий – це поточний процес появи в психіці перцептивних образів і образів уяви, розгорнутий у часі, трансформований мисленням образ сприйманого об'єкта в те, що можна назвати «підсумковим образом сприймання». Отже, як ми бачимо, сприймання це складний динамічний процес, який розвивається в діяльності і тісно взаємопов'язаний з уявою та іншими пізнавальними процесами і особистістю дитини в цілому, проходить окремі стадії розвитку і забезпечує умови для її творчо-інтелектуального розвитку.

Нами проведено емпіричне дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій у пізнавально-конструктивній діяльності старших дошкільників, в якому були використані такі методи дослідження як експериментальне розв'язання дітьми нових завдань та супроводжуюче спостереження за проявами пізнавальної творчої діяльності старших дошкільників у процесі сприймання ними нової інформації. У нашому дослідженні були використані спеціальні методики, пов'язані з виявленням особливостей сприймання та уяви у старших дошкільників (дві групи дошкільників 5-6 років) при розв'язанні порівняно простих завдань («Крапка», «Впізнавання фігури») та більш складних завдань на сприймання картин відомих художників, приступних для даного віку дітей (П. Пікассо «Хлопчик з собакою», «Натюрморт» П. Сезанна, І. Шишкін «Ранок у сосновому лісі», О. Ренуар «Дівчина за піаніно» та ін.). Емпіричне дослідження було проведено на базі дошкільного закладу № 614 м. Києва.

За результатами проведеного дослідження виявлено домінування проявів мисленнєвих предстратегій аналогізування та комбінування у пізнавально-конструктивній діяльності старших дошкільників. Здійснений аналіз результатів виявив домінуючу тенденцію у старших дошкільників до використання аналогій, серед яких більш переважають види аналогій за функціями та образами.

У дітей дошкільного віку спостерігається тенденція перетворювати будь-яку пізнавальну задачу в ігрову, керуючись мотивами практичної ігрової значущості, а успішність розв'язання нових завдань залежить як від рівня знань дитини, попереднього досвіду, так і від рівня сформованості мисленнєвих стратегій, у старших дошкільників ще тільки перцептивно-мисленнєвих предстратегій. У результаті дослідження виявлено і описано особливості та індивідуальні тенденції у здійсненні досліджуваними аналізу експериментальних завдань: коли основними орієнтирами є інформація, задана в умові задачі; коли розв'язок задачі ґрунтується на перекомбінуванні заданих елементів; коли при пошуку розв'язку експериментальної задачі має місце застосування як нових, так і близьких аналогій, порівняно ускладненого комбінування. У мисленнево-перцептивній діяльності старших дошкільників суттєво переважають тенденції до використання аналогій (приблизно 90%), а також у поєднанні з пошуками аналогій проявляються стратегії комбінування (приблизно 10%).

Одним із векторів здійсненого дослідження є спроба розгляду уяви в її проявах у процесі сприймання старшими дошкільниками об'єктів різної складності. Функціонування уяви розглядається у системі образних трансформацій творчих перцептивних процесів, а образи, що складають зміст вказаних процесів, водночас характеризують як перцептивно-мисленнєву, так і уявну складові творчості у відповідних її проявах та вимірах. Проаналізовано також синергійний характер проявів уяви в процесах сприймання старшими дошкільниками відносно складних об'єктів, а саме: коли новий образ об'єкту домінує і мало актуалізує образи уяви; коли образи уяви виходять на перший план і витісняють якоюсь мірою образи нових об'єктів. Ці процеси можуть бути описані в парадигмі трансформації образів при розв'язанні нових задач, коли йдеться про перехід від праобразів до образів-орієнтирів та провідних образів.

Проведено узагальнення результатів теоретичного та експериментального дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій у пізнавально-конструктивній діяльності старших дошкільників з метою розробки корекційно-розвивальної програми творчого мислення на основі системи творчого тренінгу КАРУС, що відображено у розділі монографії та методичних рекомендацій. Як вже зазначалось, за результатами дослідження виявлено домінування проявів мисленнєвих стратегій аналогізування, а також комбінування у процесі творчого сприймання та синергійний характер проявів уяви в процесах сприймання старшими дошкільниками відносно складних об'єктів, коли йдеться про досягнення динамічного балансу між образами уяви і образами сприймання.

2.3. Психологічне дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання в графічній діяльності молодших школярів.

На сьогоднішній день все частіше спостерігається застосування подання інформації у вигляді графічних зображень та залежностей, як найбільш економічних, наочних і змістовних. Графічні засоби подання інформації застосовуються в різних областях візуальної комунікації для того, щоб прискорити процеси мислення, уяви, розуміння поставленої задачі та її розв'язання. Малюнок, графік, креслення є таким засобом, за допомогою якого ідею чи думку можна компактно передати у вигляді графічних зображень.

В психологічних дослідженнях, які тією чи іншою мірою стосуються вивчення особливостей сприймання різної інформації в молодшому шкільному віці, особливу увагу приділяють наочності в поданні певної інформації. Оскільки графічна інформація відноситься саме до наочної, то, на нашу думку, актуальним є дослідження особливостей творчого конструювання в графічній діяльності учнів зазначеного віку.

В силу своєї специфіки, конструювання є передумовою прояву та розвитку художньо-конструктивних здібностей, розвитку сенсомоторних якостей, просторових уявлень, уяви, цілеспрямованих дій, творчих здібностей, що в свою чергу є основою для успішного розв'язання в подальшому конструктивно-технічних та науково-творчих задач.

Практична діяльність з геометричними фігурами є важливим засобом розвитку наочно-дійового і наочно-образного мислення, тих типів мислення, які переважають в дітей молодшого шкільного віку. В процесі розв'язування конструктивних задач, де стимульним матеріалом є конструктор з геометричних форм, відбувається активне використання і закріплення набутих на уроках математики знань і умінь в нових умовах, відбувається формування вмій перетворювати об'єкт за заданими умовами, відповідно до функціональних властивостей і параметрів об'єкту, впізнавати і виокремлювати геометричні фігури, відбувається формування елементарних навичок побудови.

Особливості творчого конструювання в графічній діяльності молодших школярів ми вивчали в процесі розв'язування творчих графічних задач, де стимульним матеріалом є геометричні фігури та графічні зображення однієї та різної кількості крапок. Досліджуваними були учні першого класу.

При розв'язуванні першого блоку завдань (одна крапка, три крапки, багато крапок) в учнів першого класу спостерігались наступні особливості: коли на аркуші паперу було зображення лише однієї крапки, то найменша кількість учнів використала крапку як елемент свого малюнка. Здебільшого учні ігнорували зображення крапки і малюнок виконували без урахування графічного зображення, орієнтуючись на власні вподобання чи переживання. В тих учнів, які включили крапку у створення конструкції, здебільшого формування задуму відбувалось з орієнтацією на структурне конструювання, рідше структурно-функціональне конструювання. Коли ж на аркуші паперу були зображені три крапки з різним розміщенням на папері, то створюючи малюнок, учні використовували всі крапки як елементи в зображенні малюнку

найактивніше. Також була категорія учнів, які задіяли не всі крапки в своєму зображенні. У процесі виконання завдання, коли на аркуші паперу було зображено велику кількість крапок, то переважна більшість учнів включають їх як елементи зображення.

Це свідчить про те, що дефіцит (одна крапка) і надлишок (велика кількість крапок) подання графічних зображень створюють дещо негативний вплив на ефективне виконання творчих завдань. Запитання експериментатора (Що це? На що схоже? Що ти можеш домалювати до цього зображення?), коли дітям пропонувалось бланки, часто ігноруються, учні створюють свої малюнки без урахування інструкції.

В ході активної зображувальної діяльності й завдяки самій діяльності у дітей формується здатність створювати власні задуми. Задум зароджується як образ-орієнтир, який містить у собі загальний план та засоби реалізації; в ньому закладено не досить чітке, проте цілісне уявлення про те, як буде виглядати кінцеве зображення. Подальше формування задуму пов'язане з композиційним розміщенням, впорядкуванням, інтеграцією елементів у створюваному образі. Трансформація задуму полягає у зміні образу, яка відбувається під впливом різних вражень, та в результаті ідентифікації з проміжним продуктом діяльності, в результаті чого першочерговий образ замінюється іншим. І кінцевий результат – практична реалізація задуму, що проявляється в остаточному оформленні малюнку.

Здійснений нами аналіз процесу розв'язування запропонованих задач молодшими школярами, дозволив виокремити *основні підходи до створення конструкцій* в залежності від реалізації запропонованих елементів конструювання: а) *структурне конструювання*, коли орієнтиром для побудови шуканих конструкцій є геометрична форма елементів конструктора, створюється аналогічна з минулого досвіду конструкція за структурою; б) *функціональне конструювання*, коли геометричні форми стають динамічними орієнтирами, учень, розв'язуючи задачу, виходить на оперування елементами, що служать аналогами функцій; в) *структурно-функціональне конструювання*, коли конструкція створюється шляхом поєднання як структурних, так і функціональних ознак.

Встановлено, що функціонування перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання в графічній діяльності молодших школярів відбувається через трансформацію зорових образів, починаючи від праобразу до образу-рішення; процес пошуку організовується і реалізовується здебільшого стратегією аналогізування, рідше комбінування та реконструювання.

Нами було виокремлено три рівні проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання в графічній діяльності молодших школярів:

1) *низький*, коли конструювання чи створення малюнку спрямоване на пошук дуже близьких аналогів і в ході такого конструювання створюється проста конструкція шляхом поєднання декількох геометричних форм. При такому конструюванні будується досить проста конструкція з мало

розробленим попереднім планом щодо майбутньої конструкції чи взагалі конструювання відбувається шляхом спроб і помилок.

2) *середній*, в основі якого лежать мисленнєві тенденції до пошуку аналогів та до комбінаторних дій. В ході такого конструювання досліджувані намагаються створити конструкцію, що є аналогом з минулого досвіду, але при цьому відбувається досить детальне поєднання елементів конструкції (будинок з вікнами, дверима, димоходом), або відбувається смислове поєднання декількох досить простих за побудовою конструкцій (створення сюжетної композиції). В процесі реалізації задуму відбувається деталізація конструкції чи ж декілька простих конструкцій між собою поєднуються за змістом.

3) *високий*, коли спостерігаються тенденція до пошуку аналогів, часом досить віддалених, та до комбінаторних дій. В процесі такого конструювання чи малювання створюється конструкція чи малюнок з високим рівнем складності, із достатньою деталізацією, оригінальна й осмислена учнем. В ході такого конструювання відбувається поєднання структур та функцій складових елементів. Як правило, учень конструює сюжетну композицію, в якій окремі конструкції відтворено досить детально і вони пов'язані між собою за змістом.

Виділено три категорії учнів стосовно «стартового механізму» при розв'язуванні запропонованих завдань: 1) коли в процесі побудови конструкцій домінуючою виявляється орієнтація на зовнішній стимул, тобто форму або колір геометричної фігури (значно рідше домінуючою виявляється колір геометричної фігури); 2) коли вибудовується конструкція шляхом аналогізування на основі власного досвіду учня, вихідні умови задачі трансформуються в шукані умови під дією впливів на дитину із внутрішнього світу; 3) коли в процесі побудови конструкцій домінуючою виявляється комбінована орієнтація як на специфіку структури наявних елементів конструктора, так і на мотиваційну складову.

2.4. Дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання інформаційних систем в науково-технічній діяльності старшокласників.

Встановлено, що ефективність науково-технічної діяльності старшокласників залежить від їх психологічної готовності до розв'язування творчих задач, зокрема: до адекватного структурно-функціонального аналізу інформації в процесі побудови шуканої конструкції; до реалізації елементів стратегій і тактик конструювання інформаційних систем на різних етапах розв'язування творчої задачі: вивчення її умови, розробки задуму, його матеріалізації.

І якщо процес вирішення старшокласниками експериментальних задач на вільне конструювання характеризується проявами стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання, то при розв'язуванні експериментальних задач на принциповий винахід домінуючими є прояви стратегії аналогізування. Це зумовлюється складністю структурно-функціонального аналізу інформації в процесі конструювання задуму розв'язування винахідницької задачі,

необхідністю адекватного врахування структурних і функціональних властивостей елементів конструювання.

Виявлено, що тактика базової деталі виконує системоутворювальну функцію при розв'язуванні старшокласниками творчих конструкторських задач. При цьому побудова шуканого образу залежить від рівня структурованості актуальної інформації, на основі якої конструється образ, а також від рівня системної організації стратегіального інструментарію учня: його здатності реалізовувати елементи комбінування, аналогізування, реконструювання з метою розв'язування задачі. Якщо здатність до «комбінування» ґрунтується на адекватному аналізі різного роду параметрів конструкції, в т.ч. у процесі її трансформації, об'єднання, роз'єднання елементів, то здатність до «аналогізування-реконструювання» має за основу адекватну оцінку базових інформаційних модулів конструкції, коли питома вага аналога може бути зведена до нуля, а отже аналог трансформується в його антипод.

Можуть мати місце такі типи реагування учнів на введення ускладнених умов в процесі розв'язування творчого завдання:

- тенденція розв'язати задачу насамперед на образному рівні;
- тенденція створити опорні групи елементів конструювання, через які може бути матеріалізований задум, розроблений на образному рівні.

Реагування учнів на введення раптових заборон може характеризуватись такими тенденціями:

- 1) збільшення кількості розроблених учнями задумів розв'язування задачі;
- 2) зменшення кількості задумів, розроблених учнями;
- 3) нейтральне ставлення до введення раптових заборон.

Щодо заданого експериментального завдання можна фіксувати три рівні прояву перцептивно-мисленнєвих стратегій творчої діяльності учнів:

– перший, коли із заданих елементів комбінування створюються конструкції, і ці конструкції об'єднуються в єдину композицію по принципу «стикування»;

– другий, коли створені досліджуваними конструкції «вмонтовуються одна в одну», суміщаються, і таким чином отримується нова конструкція;

– третій, коли водночас реалізуються принципи «стикування» і «суміщення», при цьому реалізується поєднання (взаємодія) і разом з цим певна трансформація функцій (характеристик) поєднаних (перетворюваних) елементів. Хоча при виконанні даного експериментального завдання проявами третього рівня конструктивної активності може бути поєднання принципів «стикування» і «суміщення».

Трансформуючий вплив раптових заборон може бути пов'язаний із зміною того «інструменту», за допомогою якого учень розв'язував задачу на попередніх етапах роботи, і який являє собою в більшій чи меншій мірі організовану систему конструктивних дій (в ідеалі – стратегій), спрямованих на побудову шуканого розв'язку, зокрема аналогізування, комбінування,

реконструювання. Поєднання конструктивних дій під впливом раптових заборон може змінюватись:

- спотворюватись до такої міри, що учень втрачає інтерес для творчої роботи;
- або удосконалюватись відповідно до зміни умови задачі. Наприклад, пошукові дії, що мали характер аналогізування, трансформуються в комбінаторні чи реконструюючі.

Тобто подальша робота учня спрямовується на пошук принципово нового підходу до розв'язування задачі, що характеризується більшою чи меншою віддаленістю від попереднього ходу думки: так, здійснюється перехід від оперування близькими аналогами (і, зокрема, комбінування) до оперування аналогами віддаленими, аж до перетворень реконструюючого характеру.

Раптові заборони можуть впливати на зміну інформаційної сфери (рівня, потоку), із якої залучаються елементи конструювання, актуальні для розв'язування даної задачі (так би мовити “будівельний матеріал”), наприклад, аналоги для побудови задумів шляхом аналогізування.

Не слід применшувати ролі в успішному розв'язанні творчих задач і так би мовити згорнутих (автоматизованих) інформаційних блоків, які вже є напрацьованими в результаті розв'язування людиною певного роду задач і використання яких при роботі над актуальною задачею полягає в їх знаходженні (відборі), актуалізації та відповідній трансформації (наприклад, комбінаторних перетворень) стосовно умов задачі. Ці інформаційні конструкції: уявлення, образи, поняття та їх поєднання різного рівня довершеності (відповідно до заданих умов) з одного боку та дії, операції, тенденції, стратегії і їх поєднання різного ступеня довершеності виявляються задіяними, коли нова задача розв'язується швидко і правильно. В даному випадку джерелом помилок можуть бути неадекватно сконструйовані інформаційні блоки-орієнтири, які певною мірою виконують системоутворюючу функцію, оскільки вони впливають на побудову конструкцій-гіпотез, задумів.

Особливо ретельно мають бути проаналізовані системоутворюючі інформаційні структури, створені за ускладнених умов: при інформаційних та часових заборонах і обмеженнях. Ці інформаційні конструкції не завжди уважно аналізуються (відслідковуються) людиною, а потім вони значною мірою можуть здійснювати спотворюючий вплив на її мисленнєву діяльність, її взаємодію із зовнішнім і внутрішнім світом. Тому для корекції мисленнєвої діяльності людини, її взаємодії із своїм внутрішнім світом, з іншими людьми і взагалі із зовнішнім світом важливо, виявити, виявити “ущербний” інформаційний блок-орієнтир, який є важливим будівельним матеріалом при побудові гіпотез розв'язування актуальних задач, і через який людина робить помилки, але не помічає їх джерело, а часом і самих помилок.

Так звана “системоутворююча помилка” з'являється (стає можливою) в результаті неадекватної переробки інформації, здійснюваної в несприятливих умовах (за негативних впливів із зовнішнього чи внутрішнього світу).

Інформаційна структура (образ, уявлення і т. ін.), утворена чи вибрана спеціально чи спонтанно, впливає на продукування задумів, на мислення і поведінку людини. Такі помилки можуть мати місце і в змістовній складовій

мислення, і в операціональній. Особливо гострий вплив здійснюють такі “стратегічні помилки”, які сконструювались з певних причин в умовах травмуючого впливу екстремальної ситуації, пов’язаної із загрозою життю людини. Це слід враховувати при наданні допомоги людям, постраждалим в різного роду травмуючих ситуаціях.

Можуть існувати такі групи учнів за їх можливою реакцією на введення ускладнених умов:

- учні, у яких процес продукування варіантів (зокрема, оригінальних) гальмується;
- учні, для продуктивності діяльності яких вищезазначені стимули не є дестабілізуючими;
- учні, для яких ускладнюючі умови виконують функцію позитивних стимулів: ці учні можуть подолати інформаційну недостатність шляхом активізації перцептивно-мисленнєвої діяльності.

При побудові учнями задуму розв’язування задачі реалізується в основному пошук аналогів. Більш чи менш віддалений аналог служить основою для створення того образу, що врешті решт після ряду перетворень і добудов в результаті розширення досліджуванім сфери пошуку поєднується з іншими елементами конструювання в одну конструкцію, що певною мірою відповідає оптимальному розв’язку задачі. Тобто введення ускладнюючих умов може активізувати перцептивно-мисленнєву діяльність учнів, сприяти розширенню форм пошуку необхідних структурно-функціональних груп, урізноманітнювати якісний характер форми представлення розроблених конструкцій, сприяти побудові оптимальних варіантів розв’язку задачі завдяки порушенню інерційних бар’єрів у перцептивно-мисленнєвій діяльності учнів.

2.5. Психологічне дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій творчого конструювання студентами художніх інформаційних систем.

Визначено прояви застосування художником перцептивно-мисленнєвих стратегій аналогізування, комбінування та реконструювання у художньому творі.

Проявами *аналогізування* є:

- вміння митця реалістично зображати предмети, об’єкти та явища, передавати динаміку й об’єм на площині картини;
- знаходження художником тих тем для вираження певного змісту, які хвилюють глядача, тих художніх засобів та прийомів, що дозволять глядачу відчувати актуальність твору;
- підбір художником необхідних зображувальних засобів для вираження настрою на полотні;
- забезпечення відповідності кольорів зображуваній дійсності.

Комбінування проявляється у:

- вдалому підборі елементів для втілення задуму;
- гармонійній організації елементів зображення у просторі для досягнення цілісності композиції, смислової єдності;

- у використанні кольорових поєднань, які при їх сприйманні створюють просторові ефекти;

- у поєднанні просторового розміщення елементів зображення з кольоровою гамою для створення відповідного настрою у глядача.

До проявів *реконструювання* належать:

- незвичне смислове поєднання об'єктів, коли у звичній сцені проявляється незвичне;

- синтез протилежностей, коли нереальна сцена виглядає реальною;

- досягнення гармонії контрастів;

- використання здавалось би непоєднаних кольорових тонів у гармонійних співвідношеннях.

До вище описаних стратегій ми додали *демонстрування особистості митця* як окрему перцептивно-мисленнєву стратегію його творчої діяльності. Її проявами при створенні художником картини є:

- забезпечення створення картиною певного враження на глядача, зовнішня привабливість картини;

- здатність картини викликати у глядача здивування, переживання, зацікавленість;

- розкриття художнім образом абстрактного поняття чи ідеї;

- створення картиною ефекту залученості глядача, здатність картини викликати у нього певні спогади.

На основі визначених художніх ознак картини та проявів застосування художником перцептивно-мисленнєвих стратегій аналізування, комбінування, реконструювання та демонстрування особистості митця у художньому творі нами розроблено опитувальник «Художня спрямованість сприймання творів живопису», що дозволяє визначити, на які прояви перцептивно-мисленнєвої стратегії в живописі досліджувані орієнтуються більшою мірою, а також дозволяє оцінити домінуючі художні орієнтації досліджуваних у процесі сприймання творів живопису за показниками «емоційне навантаження художнього твору», «техніка зображення», «творчий підхід художника» та «смислове навантаження художнього твору».

Для визначення творчої спрямованості студентів було застосовано опитувальник Ф. Е. Вільямса, модифікований О. Є. Тунік, який дозволив визначити наступні показники творчості студентів: схильність до ризику, складність (комплексність), допитливість та уяву.

Дослідження проводилося серед студентів 1-7 курсів Житомирського державного університету імені І. Франка (соціально-психологічний факультет) – 37 осіб (58%) та Національного університету біоресурсів і природокористування України (механіко-технологічний факультет) – 13 осіб (20%) віком від 16 до 25 років, а також інших – 14 осіб (22%) віком від 25 до 44 років. Загальна кількість досліджуваних – 64 особи, з них 48 осіб (75%) жіночої статі, 16 (25%) – чоловічої. Дослідження проводилося дистанційно із застосуванням сервісу «Google-форми».

За результатами дослідження прояву перцептивно-мисленнєвих стратегій студентів у процесі сприймання творів живопису встановлено таку тенденцію:

на першому місці знаходиться комбінування, на другому – демонстрування особистості митця, на третьому місці знаходиться аналогізування, на четвертому – реконструювання. У студентів-психологів: на першому місці знаходиться комбінування, на другому – демонстрування особистості митця, на третьому місці аналогізування –, далі йде реконструювання. У студентів технічного спрямування на першому місці знаходиться аналогізування, друге місце розділили стратегії комбінування та реконструювання, на третьому місці виявилось демонстрування особистості митця. Третя група, умовно названа «інші досліджувані», представила наступні результати: на першому місці – комбінування; на другому – аналогізування, на третьому – демонстрування особистості митця; на четвертому місці знаходиться реконструювання.

За результатами дослідження прояву художніх орієнтацій студентів у процесі сприймання творів живопису за показниками «емоційне навантаження художнього твору», «техніка зображення», «творчий підхід художника» та «сміслові навантаження художнього твору» встановлено таку тенденцію: на першому місці знаходиться «емоційне навантаження художнього твору», на другому – «сміслові навантаження художнього твору», на третьому – «техніка зображення» і «творчий підхід художника». У студентів-психологів виявлено таку тенденцію: на першому місці знаходиться «емоційне навантаження художнього твору», на другому – «сміслові навантаження художнього твору», далі йде «творчий підхід художника», на четвертому – «техніка зображення». У студентів технічного спрямування спостерігається наступна тенденція: перше місце обіймає «творчий підхід художника», на другому знаходиться «техніка зображення», третє місце розділили «сміслові навантаження художнього твору» та «емоційне навантаження твору». У групі «інші досліджувані»: на першому місці виявлено «емоційне навантаження художнього твору» та «техніка зображення», на другому – «сміслові навантаження художнього твору», на третьому – «творчий підхід художника».

За результатами дослідження творчої спрямованості особистості студентів встановлено таку тенденцію. На першому місці серед показників творчої спрямованості особистості у студентів досліджуваної вибірки знаходиться «складність», на другому місці – «допитливість», на третьому – «уява», на четвертому місці знаходиться показник «схильність до ризику». У студентів-психологів встановлено таку тенденцію: на першому місці знаходиться «уява», на другому – «складність», на третьому – «допитливість», на четвертому – «схильність до ризику». У студентів технічного спрямування встановлено таку тенденцію: на першому місці знаходиться показник «складність», на другому – «допитливість», на третьому – «уява», на четвертому – «схильність до ризику». У групі «інші досліджувані»: на першому місці знаходиться «допитливість», на другому – «складність», на третьому – «схильність до ризику», на четвертому – «уява», що також відповідає середньому рівню прояву цих параметрів.

На основі розрахунку факторних навантажень прояву перцептивно-мисленневих стратегій, художніх орієнтацій досліджуваних у сприйманні творів живопису та показників творчої спрямованості особистості у загальній

вибірці досліджуваних, у групах студентів-психологів, студентів технічного спрямування та групі «інші досліджувані», визначено системоутворювальні фактори та виявлено їх ієрархію.

Відзначимо варіативність прояву системоутворювальних показників перцептивно-мисленневих стратегій та їх ієрархії у групі студентів-психологів та «інших досліджуваних», а саме – у студентів-психологів системоутворювальною є стратегія аналогізування, а у групі «інші досліджувані» – демонстрування.

В цілому ж, більшу факторну вагу мають стратегії демонстрування й аналогізування порівняно зі стратегіями реконструювання і комбінування.

Відзначимо інваріантність прояву системоутворювальних художніх орієнтацій досліджуваних у сприйманні творів живопису, а саме: у всіх досліджуваних та у кожній групі окремо визначальним є емоційне навантаження твору, техніка зображення для досліджуваних є найменш визначальною.

Ієрархія системоутворювальних факторів художніх орієнтацій досліджуваних у сприйманні творів живопису є однаковою окремо для студентів-психологів та групи «інші досліджувані». У студентів технічного спрямування відмінність виявлено у тому, що на другому місці знаходиться смислове навантаження твору, а на третьому – творчий підхід художника, решта позицій співпадають з іншими групами.

Серед показників творчої спрямованості особистості у досліджуваних визначальною є допитливість, а схильність до ризику та уява є найменш визначальними. Виявлені відмінності у системоутворювальних показниках кожної групи досліджуваних свідчать про їх варіативність. Результати дослідження покладено в основу розробки методичних матеріалів для діагностики та розвитку здатності студентів до художньої діяльності.

2.6. Дослідження проявів перцептивно-мисленневих стратегій творчого конструювання інформаційних систем в соціально-комунікативній діяльності юнаків.

В результаті теоретико-емпіричного дослідження перцептивно-мисленневих стратегій творчого конструювання образу «економічно успішної людини» студентською молоддю обґрунтовно і розроблено структурно-функціональну модель стратегій конструювання образу «економічно успішної людини» студентською молоддю. Зокрема, здійснено наступне:

Теоретично обґрунтовано і емпірично доведено припущення про те, що стратегії вибору студентською молоддю значимих параметрів успішної діяльності в сфері економічної життєдіяльності спрямовані в умовах ринкової економіки на відповідність їх цінностям підприємливості.

Показано, що образ «економічно успішної людини» є інформаційною системою особистості, що створюється соціальною свідомістю як цінність успіху в діяльності, що має чіткі приписи відносно спрямованості діяльності людини на досягнення значимих для людини цілей. Механізмом творчого конструювання образу «економічно успішної людини» є комунікативний процес, в якому здійснюється реконструкція індивідуально-психологічних

параметрів нормативної моделі економічного типу людини у форму припису (соціальний образ), що є доступною для сприймання пересічною людиною у її повсякденному житті.

Констатовано, що образ «економічно успішної людини», який є трансформованою формою економічного типу особистості, може бути стимулом економічної поведінки, спрямованої на позитивний результат економічної еволюції суспільства у разі, якщо образ «економічно успішної людини» є конгруентним економічному типу особистості. Конгруентність досягається подібністю системотворчого компоненту структурних складових цих двох феноменів.

Побудовано структурно-функціональну модель образу «економічно успішної людини» з такими компонентами як когнітивний, афективний та конативний, на основі якої було здійснено аналіз змістових складових образу «економічно успішної людини» у студентської молоді з точки зору їх значимості як параметрів успішності в сфері економічної життєдіяльності в умовах ринкової економіки.

У відповідності з методологією системно-структурного аналізу кожен компонент структури образу розглядається як такий, що виникає закономірно в результаті зіткнення з реальністю, яка творчо конструюється свідомістю індивіда згідно зі закономірностями, що притаманні соціальним образам взагалі. Тому кожен компонент структури образу «економічно успішної людини» можна розглядати з точки зору виявлення різних стратегій творчого конструювання інформаційної системи, що визначається цим компонентом. Крім того, оскільки кожен структурний компонент образу «економічно успішної людини» певним чином пов'язано з іншими компонентами структури образу, впливаючи таким чином на їх конфігурацію в цілісній системі, то особливості творчого конструювання образу «економічно успішної людини» можуть виявлятися у автокорелятивних зв'язках його структурних компонентів та домінуванні одного з них в системі їх конфігурації. На особливості стратегій творчого конструювання образу «економічно успішної людини» впливає економіко-психологічний простір соціальних груп.

В результаті узагальнення даних, отриманих в ході емпіричного дослідження, з'ясоване наступне:

Аналіз особливостей когнітивних стратегій конструювання образу «економічно успішної людини», що здійснювався через вивчення уявлень студентів про параметри економічної успішності, засвідчив, що для студентської молоді характерна пріоритетність власне матеріально-економічних параметрів економічного успіху над, умовно кажучи, психологічними.

Критеріями економічного успіху найбільш часто вказувались:

- нерухомість, що приносить прибуток;
- капітал, вкладений в прибутковий бізнес;
- престижна робота;
- великий рахунок в банку;
- престижне авто тощо.

Уявлення про такі параметри економічного успіху як «тривалі цілеспрямовані зусилля людини та наполеглива праця, прояв здібностей людини» студенти пов'язують здебільш не особисто з собою, а з успішною людиною в ідеалі.

Аналіз особливостей стратегій творчого конструювання образу «економічно успішної людини» його емоційною складовою показав, що спектр економічних почуттів має негативне забарвлення, про що засвідчує виразна домінанта – тривога за економічне майбутнє, яку переживає більшість опитуваних. Разом з тим, кожен другий студент так чи інакше відчуває економічний оптимізм і задоволення своїм матеріальним станом.

Аналіз особливостей стратегій творчого конструювання образу «економічно успішної людини» його конативною складовою, який здійснювався на основі вивчення таких параметрів успішності як спрямованість на успіх, очікування від здобуття успіху, самооцінка економічної успішності показав такі рівні їх змістовного наповнення. Параметри економічної успішності, які представлено через очікування студентів від здобуття економічного успіху, мають високий рівень виявлення (89% очікує високих доходів; 85% – самореалізації; 85% відчуття стабільності; 81% – досягнення високого соціального статусу; 79% – самостійності; 74% – розширення кола знайомств; 69% – творчої справи). Параметри економічної успішності, що представлено результатами аналізу дій з грошима, засвідчили низький рівень його змістового наповнення (непідприємницьке ставлення: більш витратити, ніж вкладати у економічну діяльність).

Аналіз взаємозв'язку змістових характеристик структурних компонентів та визначення особливостей їх конфігурації в образі «економічно успішної людини» як стратегій його творчого конструювання у різних груп студентів було виявлено дві групи (класи, типи) студентів, які класифіковано як різні стратегії творчого конструювання образу «економічно успішної людини».

Більшість студентів склали групу (53,3% від загальної їх кількості) осіб, які досить чітко уявляють показники економічного успіху, зорієнтовані на перехід до більш високих стандартів матеріального споживання, очікують від здобуття успіху можливості впливати на інших людей та відпочинку і безтурботності, вбачають в сімейних негараздах суттєву перешкоду досягненню економічного успіху, досить високо оцінюють власну економічну успішність (швидше, її перспективи), сильно вмотивовані на досягнення. Представникам цієї групи надано назву – «економічні активісти-прагматики» і виокремлено особливий тип стратегії творчого конструювання образу «економічно успішної людини», який для них характерний – *«стратегію економічного активізму-прагматизму»*.

У другу групу (вони склали 46,7% від загальної кількості досліджуваних) увійшли досліджувані, які менш чітко уявляють показники економічного успіху, серед них менше зорієнтованих на перехід до стандартів матеріального споживання, менше тих, хто сподівається отримати від здобуття економічного успіху можливості впливати на інших людей, вони нижче оцінюють власну економічну успішність, слабше вмотивовані на досягнення. Представникам цієї

групи надано назву – «економічні спостерігачі» і визначено тип стратегії творчого конструювання образу «економічно успішної людини», який для них характерний – *«стратегію економічного споглядання»*.

2.7. Психологічне дослідження перцептивно-мисленнєвих стратегій в образотворчій діяльності старшокласників.

В контексті перцептивно-мисленнєвої проблематики стратегіального конструювання образу світу, постало питання щодо детального вивчення праобразу, започаткованого у ланцюгу праобраз-прообраз-образ-орієнтир (за В.О. Моляко) у значенні вихідної структурно-функціональної одиниці. Затребуваним бачиться дослідження праобразу як структурно-функціональної форми перцептивного досвіду та особливого метакогнітивного компонента творчо-мисленнєвої діяльності суб'єкта. Досліджується праобраз як один з операційно-когнітивних механізмів регуляції творчо-мисленнєвого процесу, що бачиться одним із актуальних завдань епістемологічної психології творчості. Йдеться про значення праобразної детермінації мисленнєвих тенденцій в процесі стратегіального конструювання образу світу. Праобразна детермінація мисленнєвих тенденцій (мисленнєвих стратегій, за В.О. Моляко) гіпотетично представлена у вигляді формули: ПРАОБРАЗ (асоціативний аналог в структурі передуючого розуміння) – МОДИФІКОВАНИЙ ОБРАЗ (генерація суб'єктивних сенсів, на основі домінуючої мисленнєвої тенденції, детермінованої вихідним змістом праобразу) – ПЕРЦЕПТИВНИЙ ОБРАЗ (спонтанний акт психічного моделювання репрезентативних сенсів у конкретний образ цілісного розуміння як результат перцептивної діяльності. З'ясовується, що праобраз в епістемологічній психології творчості – це водночас і вихідна, і цілісна, й універсальна, а також, фундаментальна структурно-функціональна форма досвіду, здатна до конструювання нового. Отже, праобраз має епістемологічне значення, позаяк його функції, як детермінуюча, так і моделююча, завжди спонукатимуть до новоутворень. А центральна проблема класичної епістемології – проблема побудови нових знань. Отже, праобраз як форма досвіду завжди структурований, і є когнітивною структурою.

Щодо емпіричного дослідження, воно проводилося у Державній художній середній школі імені Т.Г. Шевченка у два етапи на вибірці, яку склали 10 учасників. Вік досліджуваних – 15 – 17 років, з них 9 – жіночої статі (7 – художниць-живописців; 3 – скульптори, серед яких 1 –скульптор чоловічої статі). Для дослідження були розроблені тестові завдання образотворчого характеру, спрямовані на виявлення психологічних показників як чинників актуалізації творчих здібностей у старшокласників як майбутніх художників. Його основу склали завдання на вільне конструювання художнього образу та конструктивно-графічні завдання, спрямовані на актуалізацію задуму в момент пошуку матеріалів для підготовки та створення ескізів до остаточного рішення заданої теми композиції, завдання на творчу уяву тощо, спрямовані на виявлення стратегіальних мисленнєвих тенденцій як чинників актуалізації творчих здібностей в учнів.

На першому етапі з'ясовувалися психологічні показники та їхні рубрики в процесі виконання завдань, що необхідно було для визначення переваги тих, чи інших параметрів як структурно-функціональних чинників актуалізації творчих здібностей у старшокласників як майбутніх художників. На цьому етапі нами застосовувалася модифікована психодіагностична методика американського психолога Еліса Пола Торренса. Як доповнення, до таких його класичних показників, як *гнучкість та оригінальність*, були запропоновані нами власні показники: *точність, експресивність, системність*, з детальною рубрикацією до усіх п'яти показників. *До гнучкості* – назва, форма, зміст; *до оригінальності* – нестандартне призначення деталей; *до експресивності* – емоційна виразність втілення ідеї; *до точності* – ретельна деталізація з відповідним структурно-функціональним призначенням деталей; *до системності* – цілісність твору як завершеного композиційного оформлення. Психологічні показники та їхні рубрики розглядалися в ролі структурно-функціональних чинників актуалізації творчих здібностей у старшокласників як майбутніх художників. В результаті аналізу виконаних завдань визначалися домінуючі параметри такої актуалізації. Результати оцінювалися за даними структурних характеристик змістів виконаних робіт, які було отримано в процесі виконання старшокласниками запропонованих нами завдань. В процесі емпіричної обробки результатів така система показників використовувалася нами вже у вигляді власної, проте, як розгалуженої методики, з посиланням лише на гнучкість та оригінальність як усталені показники психодіагностичної методики Еліса Пола Торренса.

На другому етапі встановлювався взаємозв'язок функціонування перцептивно-мисленневих стратегій з психологічними показниками та їхніми рубриками як параметрами дослідження особливостей особистісної креативності старшокласників як майбутніх художників, згідно з творчою технологією КАРУС В.О. Моляко.

Окрім показників, що спостерігалися під час виконання запропонованих нами творчих завдань, ми віднайшли закономірності проявів активізації різноманітних мисленневих стратегій, згідно з технологією КАРУС, що супроводжували пошуки відповідей старшокласниками на ці запитання. Зокрема, ті результати, що оцінювалися завдяки *показника гнучкості*, що відображає здатність висувати різноманітні ідеї, переходити від одного аспекту проблеми до інших, використовувати різні стратегії вирішення, характеризувалися стратегіями комбінування та аналогізування, а *показника оригінальності*, що вимірюється кількістю неординарних відповідей, образів, ідей, відображає здатність до висування ідей, відмінних від очевидних, нормативних, – усіма п'ятьма стратегіями: аналогізування, комбінування та реконструювання, а також, універсального підходу, з використанням трьох попередніх стратегій, та стратегією спонтанних «випадкових» підстановок.

Щодо запропонованих власних показників: *точність* (ретельна деталізація, з відповідним структурно-функціональним призначенням деталей), котра фіксує здатність до винахідництва, конструктивної діяльності, та вимірюється кількістю істотних і суттєвих деталей при розробці головної ідеї;

експресивність (емоційна виразність втілення ідеї); *системність* (цілісність композиції).

Ті результати, що оцінювалися завдяки ним, супроводжувалися наступними мисленнєвими стратегіями, а саме, – *показник точності*, – стратегією, спрямованою на пошук аналогів, та стратегією, спрямованою на здійснення комбінаторних дій, а також, стратегією реконструювання; *показник експресивності* – стратегією спонтанних «випадкових» підстановок як стратегією «спроб» і «помилки», *показник системності* – стратегією, спрямованою на здійснення комбінаторних дій, стратегією реконструювання, та стратегією, спрямованою на пошук аналогів.

Запропоновані показники з детальною до них рубрикацією визначаються нами як творчі параметри методики оцінювання і слугують в якості *особливих когнітивних критеріїв оцінювання, з їхнім чистим денотативним значенням, та емотивних критеріїв оцінювання*, що характеризуються чутливістю і глибокими реакціями у сфері тонких емоцій, *з їхнім конотативним значенням* (суб'єктивна стилістична виразність, підтекст, другий план формування художнього контексту (гумористична, анімалістична карикатури, казкові, міфологічні, релігійні зображення тощо), з певним наміром викликати відповідні асоціації у того, хто сприймає). Було зроблено припущення щодо домінуючих індикаторів активізації творчих здібностей у старшокласників в процесі конструювання образу. Одним із таких універсальних критеріїв *постала психологічна готовність* особистості учня до конструювання художнього образу як *стратегіальна диспозиція* – одна з домінуючих структурно-функціональних складових у системному зв'язку структуруючих передумов як чинників перцептивно-мисленнєвих стратегій конструювання художнього образу.

Проведене дослідження дозволило нам розробити «Інтегровану психодіагностичну методику оцінювання творчих здібностей старшокласників як майбутніх художників (*Модифікована методика Еліса Пола Торренса + творча технологія КАРУС В.О. Моляко*)», придатну для трьох рівнів, згідно з диференціацією професійної спеціалізації учнів (*художник, архітектор, скульптор*), сутність якої полягає в тому, що у старшокласників як майбутніх художників необхідно активізовувати мисленнєві тенденції, зважаючи на поєднання їхньої одностайної активізації з активізацією психологічних показників з конкретними значеннями як критеріями проявів як стратегій, так і показників, що, так само, сприятиме активізації творчих умінь як передумов знаходження оригінальних варіантів рішень різноманітних завдань.

В процесі аналізу результатів дослідження варто зважати на *психологічні параметри та їхні значення як критерії оцінювання, а також, естетико-художні компоненти втілення ідеї*, коригуючи їхню актуалізацію в контексті прояву домінуючих стратегій в процесі виконання завдань, задля подальшого планування завдань. В процесі проведення експерименту виникла ідея створення тренінгової групи, формування котрої доцільно розпочати, передовсім, з диференціації учасників за таким критерієм, як професійна спеціалізація (*художник, архітектор, скульптор*).

III. ВИСНОВКИ

На особливу актуальність, причому з тенденцією її зростання, проблеми діяльності в умовах надмірності (і дефіциту – про це нижче) різномодальної, різнозначущої інформації ми звернули увагу вже більше тридцяти років тому, коли теоретично і експериментально розробляли концепцію (а фактично – свого роду ідеологію) стратегіальної організації творчих процесів, а в прикладному плані – при розробці діагностично-тренінгової системи КАРУС. Однак, незважаючи на неперобільшено доленосну для людини значущість цієї проблеми, вона не стала предметом масштабної наукової уваги у вітчизняній психології, за винятком розробок, здійснюваних рядом наших колег.

Ми вже живемо в інформаційному суспільстві, ми вступили в інформаційну епоху і т.п. Але й при цьому потрібно відзначити, спеціальних психологічних досліджень, спрямованих на вивчення «долі людини» в інформаційних «джунглях», що, звичайно, вкрай парадоксально, мало. І це, як однозначно підкреслювалося, обумовлювало наші спеціальні дослідження саме проблеми творчого сприйняття з наступним поглибленим вивченням найбільш істотних її сторін, у тому числі й тих, які жорстко детерміновані власне інформаційними факторами професійної діяльності, навчання та й повсякденного існування людини в умовах інформаційної залежності і різних способів її уникнення.

Конкретне звернення до цієї, прямо скажемо, надзвичайно складної і «важкодоступної» проблеми вимагає певного перегляду ряду вже сформованих положень, так само як і повторення свого роду аксіом, які, навіть будучи більш-менш визнаними, чомусь забуваються при створенні нових концепцій, гіпотез, теорій. Щонайменше на три з них незайве буде звернути повторно нашу увагу і в даному випадку, саме: потоковість психіки, підвищена релятивістська реальність психіки, визначення та інтерпретація фактів у психології. Оскільки про потоковість ми вже неодноразово вели мову і робили відповідні акценти в цілому ряді недавніх робіт, ми тут на цьому зупинятися не будемо.

В рамках елементарної логіки виникає, так би мовити, невідворотне питання: що слід вважати фактами, зокрема, у досліджуваній нами творчій діяльності. Для початку тут слід було б побудувати хоча б первинну і приблизну схему тих об'єктивних проявів, які можна розглядати саме як факти, які стосуються творчості, виражають її, дають можливість її аналізу та інтерпретації (повторимо ще раз: не тільки в рамках творчої діяльності).

По кінцевому продукту не можна досить успішно вивчати сам процес його створення, особливо якщо ми не маємо його проміжних варіантів. Потрібні саме проміжні факти, якими можуть бути в технічній творчості ескізи, креслення, моделі, варіанти пристроїв, якщо мова йде про максимально об'єктивних «свідків» творчого процесу. Якщо ж підключити сюди й інші дані, скажімо, усні звіти, думки експертів, біографічні відомості і т.д., то можна розширити сферу аналізованих даних. Однак при цьому на весь зріст постає проблема ступеня достовірності суб'єктивно відтворюваних фактів – адже тут йдеться про факти, що надходять в контекст аналізу «з інших рук», що підлягають різного роду «цензурі», деформації, інтерпретації, в тому числі іноді і

навмисної. Це одне з найбільш гострих питань надійності та достовірності психологічних досліджень, методичних засобів, що реалізуються в психології. Якщо додати сюди максимальну закритість (в прямому сенсі) даних, що надходять із сфер «чужої» свідомості і підсвідомості, специфіки протікання творчого процесу (наприклад, його тривалості, яка може вимірюватися секундами або ж, навпаки, роками, спонтанності та ін.), то картина буде чи небезнадійною. Не випадково свого часу В. М. Бехтерев, за свідченням одного з піонерів дослідження творчості С. О. Грузенберга, вважав дослідження творчого процесу неможливим у принципі.

Які ж факти можуть проектуватися зовні, відображаючи процес функціонування стратегії, якщо виходити з цих вищепредставлених критеріїв її «зовнішнього» визначення? Насамперед, це дії, пов'язані з якимось певним використанням раніше відомих технічних механізмів або їх частин, з їх перестановкою, визначеними маніпуляціями з ескізно зображуваними деталями різних механізмів – різними графами (лініями, колами і т.п.). Закріплене на папері зображення також не є, так би мовити, гарантією повної відповідності того, що уявляє в конкретний момент насправді той, хто вирішує завдання – адже це може бути обумовлено і ступенем володіння графічними вміннями і навичками, наявністю свого роду «особистих графічних кодів і символів» і т.п. Однак, якщо дослідити професійний рівень конструкторської діяльності на великому матеріалі (із залученням великої кількості досліджуваних), то такого роду міркування стають мінімально значущими, графіка у інженерів є їхньою мовою, і вони володіють нею, як свого роду есперанто, і, отже, приблизно однаково представляють в ескізах і кресленнях відповідні технічні деталі, вузли, пристрої в цілому.

Перекинемо «місток» від цих міркувань до нашої конкретної тематики, пов'язаної з вивченням творчого сприймання, і (вже, зрозуміло, не в перший раз) поставимо питання про те, що ми можемо вважати ФАКТАМИ ПРОЯВУ СПРИЙМАННЯ, і, зокрема, ТВОРЧОГО СПРИЙМАННЯ? Якщо продукти будь-якої діяльності ми можемо цілком реально споглядати за їх об'єктивної явленості, то де шукати ці продукти, коли мова йде саме про сприйняття?

Якщо вже бути скільки-небудь об'єктивним, то не можна забувати, що нашу психологію ми повинні класично розділяти на дві її далеко, звичайно, нерівні частини: ПСИХОЛОГІЮ інтер'єрну та ПСИХОЛОГІЮ екстер'єрну, тобто власне психологію як внутрішній світ людини і її проекцію у вигляді мови, рухів, діяльності назовні (це і буде надбанням біхевіоризму без будь-якого до нього негативного ставлення).

Власне психічна діяльність як така протікає у свідомості (і, куди вже подінешся, після психоаналітичних і іже з ними «нашесть») в підсвідомості людини, а все, що від неї потрапляє у зовнішній світ – це (! увага) ПРОЕКЦІЯ психічної діяльності, більшою чи меншою мірою адекватно відображає першу. А якщо вже конкретно з приводу реєстрації фактів, то ми ЗАВЖДИ будемо мати справу з їх, знову ж таки, більшою чи меншою «дзеркальністю» (у тому числі і з урахуванням різноманіття існуючих дзеркал, якщо вже ми залучили цю метафору).

Як би там не було, але такою, що не вимагає ніяких доказів, залишається аксіома – будь-яке творче рішення так чи інакше починається і протікає саме при прояві цих ознак інформаційної насиченості. Але щоб більш виразно вийти на аналіз самого процесу сприйняття, в руслі нашої загальної концепції його стратегіальної організації, зовсім не зайве буде нагадати про особливості самих стратегій. І це тим більш доречно, що ми сам процес творчого сприйняття розглядаємо як абсолютно автономний загалом процес вирішення задачі, або ж як власне одиничний процес вирішення задачі «на сприймання» (наприклад, інтерпретацію).

Проблема сприймання в психології, як добре відомо, не нова. Більше того, вона одна з найбільш збагачених безліччю досліджень різного масштабу та успішності; їй присвячено кілька десятків вже класичних монографій, не кажучи про тисячі статей, що у сумі, здавалося б, дозволяло вважати дану проблему досить успішно розробленою. І це у багатьох відношеннях дійсно так, особливо, якщо говорити про сфери психофізіологічного профілю, прояви відчуттів і, скажімо так, «найпростіші» прояви сприймання (насамперед його лабораторних модифікацій). Проте варто лише звернутися до думки найбільших авторитетів, – і саме в області сприймання, – як ми постанемо перед очевидним парадоксом: досліджень безліч, а сутнісні «таємниці» сприймання так і не пізнані, залишаються за «сімома печатками». Справді, досі не пізнана психологічна сутність сприймання (його психологічні центри, саме – психологічні, не нейромозкові, хоча і там ще багато питань), закономірності перебігу перцептивних процесів, ієрархія їх психічних регуляторів і організаторів, практично не досліджена сфера взаємовпливів сприймання і особистісних характеристик. Перелік можна продовжити, але завершити його можна дуже неприємною тезою: досі немає єдиного визначення сприймання і визнання його домінуючої ролі в діяльності, поведінці людини. Забігаючи вперед, дозволимо собі висловити не дуже оригінальну думку про те, що все це обумовлено в першу чергу недостатньою пізнаністю функціонування системи свідомості, адже саме сприймання, що б і хто б там що не говорив, це найголовніший (а може бути і єдиний) вхід в такий очевидний і такий по колишньому таємничий «град свідомості». Сказане знаходить підтвердження в роботах багатьох відомих вчених.

Намагаючись, наскільки це можливо, заглибитися в розробку питань, що стосуються теми образу світу, його створення і функціонування, ми залучаємо у канву аналізу кілька постулатів і гіпотез, а в ряді випадків і аксіом.

Насамперед видається більш об'єктивним говорити не про один-єдиний образ світу, який є у даного суб'єкта, а про систему образів світів, які перебувають у певних динамічних суб'єктивних ієрархіях і поєднаннях модальностей (зорові, слухові і т.д.). При цьому слід враховувати:

- 1) безперервність, плинність, потоковість образів та їх деталей, конструюючу і деконструюючу діяльність психіки у процесах безпосереднього «зовнішнього» сприймання і сприймання «внутрішнього», тобто циркуляції сприйманого в уяві, фантазуванні, мисленні, пам'яті;

- 2) процеси сприймання свідомо і підсвідомо регулюються в стратегічних

та оперативних проявах, відповідними диспозиційними утвореннями певного масштабу і суб'єктивної значущості;

3) зазначене регулювання здійснюється як безпосередньо при сприйманні реальних об'єктів, так і в процесах функціонування цілодобової індивідуальної «психологічної служби», коли відбуваються мікропроцеси аналізу та синтезу, фіксацій, акцентування, ретро і футуропроявів, в тому числі у сновидіннях (усвідомлених і неусвідомлених).

Правомірність висунутих постулатів і гіпотез знаходить переконливе обґрунтування в концепціях У. Джемса, І. П. Павлова і навіть в таких паранаукових системах, як психоаналіз в його класичних і посткласичних модифікаціях (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Фромм та багато ін.). Досить аргументовано, як видається, це виражено і в наших дослідженнях конструкторської діяльності, у тому числі і в розробках багатьох наших колег.

Процес творчого сприймання являє собою миттєве або пролонговане конструювання образу «живої» реальності, в подальшому перетікаючи в процес уже уявного збереження, модифікації цього образу, включення його в систему інших образів і т.д. В плані логічного продовження розробки теорії стратегіальної діяльності та масштабної поведінки людини, сформульовано основні положення щодо детермінованості і загальної процесуальності виникнення і розвитку творчого образу в контексті безперервної перцептивності (від зовнішнього до внутрішнього образу з різними модифікаціями включення нової та вже наявної в розпорядженні суб'єкта інформації).

Виділено основні блоки загальної детермінації первинної та подальшої побудови творчого образу тієї чи іншої реальності, а саме:

1. Стратегіальна обумовленість вродженої поведінки і конкретного реагування на навколишній світ кожної окремої людини (генотипи, інстинкти, нервово-фізіологічна організація та ін.), тобто мова йде про закладеність в людський організм програми виживання, поєднаної з подоланням передбачених спадковістю проблем і максимальної адаптації до життя в природних умовах.

2. Тактична готовність суб'єкта до вирішення різноманітних життєвих і професійних проблем (завдань, ситуацій), вироблювана в процесах навчання і виховання в сім'ї, різних соціумах, школі, професійному середовищі і т.п.

3. Ситуативно-оперативна готовність до ознайомлення з новими предметами, явищами, людьми, ситуаціями, завданнями, проблемами, яка в кожному окремому випадку більш-менш адекватно обумовлена наявністю у суб'єкта конкретного досвіду, конкретних знань, умінь, сполучених саме з конкретною даною ситуацією. Отже, конкретне творче сприймання завжди обумовлене конкретною стратегіально-тактико-оперативною диспозицією конкретного суб'єкта.